

6349
ex.2

ARM IN ANTWERPEN

geschiedenis van de armenzorg en
de sociale politiek te Antwerpen

dG
AW
RH
itw.
38

----- Text continues after this page -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

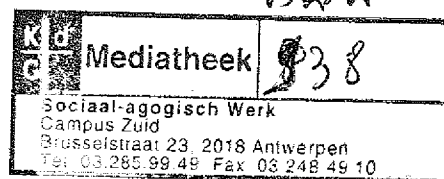
Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- Tekst gaat verder na deze pagina -----

Arm in Antwerpen

Geschiedenis van de armenzorg en de sociale politiek te Antwerpen

Redactie: Dirk Verhelst

KDG Bibliotheek SAW 03/259 08 53
Brusselstraat 23

bibliotheek.team.saw@kdg.be

2000 Antwerpen

OCMW-Antwerpen

1993

elzenveld 93
elzenveld 93
elzenveld 93
elzenveld 93
elzenveld 93
elzenveld 93

14450

O.C.M.W. ANTWERPEN

6349

11.2

Deze publicatie kwam tot stand naar aanleiding van de tentoonstelling "Arm in Antwerpen", georganiseerd door het OCMW-Antwerpen in het Socio-cultureel en congrescentrum Elzenveld van 9 april tot en met 31 mei 1993

O.C.M.W. ANTWERPEN

6349

11.2

Deze publicatie kwam tot stand naar aanleiding van de tentoonstelling "Arm in Antwerpen", georganiseerd door het OCMW-Antwerpen in het Socio-cultureel en congressentrum Elzenveld van 9 april tot en met 31 mei 1993

Woord vooraf

In alle tijden werd een groot gedeelte van de bevolking geplaagd door armoede. Ingevolge mislukte oogsten, barre weersomstandigheden, natuurrampen, epidemieën of oorlogen was de toestand van de armsten onder ons haast hopeloos. Sommige medeburgers hadden meer geluk. Hun familiefortuin, intelligentie of schrandere behoeftte hen tegen deze kwaal. Veel tegenspoed heeft de mensheid zichzelf aangedaan door bloedig oorlogsgeweld.

In vergelijking met de vorige eeuwen bereikte de bevolking van de "rijke landen" van ondermeer West-Europa en Noord-Amerika in het algemeen een veel hogere levensstandaard dan voorheen. Maar ook in onze gewesten trachtten nog honderdduizenden met een inkomen beneden het vitaal levensminimum te overleven. De kansarmoede blijft ook hier nog steeds een deel van de bevolking zwaar treffen. In andere continenten blijft de hongersnood de bevolking erg teisteren. Het lijkt wel alsof de mensheid niet in staat is dit probleem op te lossen. Of althans niet de wil bezit om aan de meest schrijnende toestanden een einde te brengen.

Toch hebben sommige welstellenden in het verleden getracht de armsten te helpen. In de dertiende eeuw werd te Antwerpen in de Parochie van Onze-Lieve-Vrouwe een "Tafel van de Heilige Geest" opgericht met de bedoeling de meest noodlijdenden te helpen in een sfeer van christelijke naastenliefde. Later werden in andere parochies gelijkaardige instellingen gecreëerd. Toch voldeed dit stelsel niet. In tijden van grote hongersnood werd in de 15de eeuw een meer officieel bestuur opgericht, de "Kamer van de Huisarmen". Rond 1540 werden de "Tafels" verplicht zich te laten opslorpen door de "Kamer van de Huisarmen". Deze instelling bleef behouden tot aan de Franse Revolutie hoewel tijdens het Oostenrijks bestuur een deel belangrijke vernieuwingen doorgevoerd werden.

Tijdens het Franse bewind werd de "Kamer" afgeschaft en in elke gemeente vervangen door een "Bureel van Weldadigheid". Waar ook een intra-murale instelling bestond, werd waar mogelijk een "Commissie van de Burgerlijke Godshuizen" opgericht. Aangezien ze éénzelfde cliënteel bedienden, werden in 1925 de beide besturen gefusioneerd tot de "Commissie van Openbare Onderstand".

Voor na de Eerste Wereldoorlog werden tal van sociale wetten gestemd waardoor de toestand van de zwaksten aanzienlijk kon verbeteren. Na de laatste wereldoorlog werd de wet op de verplichte verzekering tegen ziekte en invaliditeit een feit. Tevens werden een aantal pensioenregelingen in het leven geroepen. Al deze maatregelen hebben een gunstige invloed gehad op de bevolking. Door een wet van 1974 werd het bestaansminimum ingevoerd waardoor eenieder het recht had een minimaal inkomen te bekomen.

Enkele jaren later werd de "Commissie van Openbare Onderstand" vervangen door het "Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn" waardoor ook bij hulpverlening het recht op beroep werd ingevoerd en het bestuur verplicht werd een onderzoek door een sociaal werker te laten uitvoeren. Ondanks al deze verbeteringen blijven tal van gezinnen en individuen in een sfeer van kansarmoede leven. Recente wetgeving tracht de toekomstmogelijkheden van deze personen door een bijkomende vorming en motivatie blijvend te verbeteren.

Jacques De Haes,
Algemeen Secretaris

Alfons Kockx,
Voorzitter

“Er wordt in Antwerpen zo goed voor de armen gezorgd dat men hun het verbod kon opleggen de mensen op straat met gebedel lastig te vallen, behalve op feestdagen en op wel bepaalde uren.”

(Lodovico Guicciardini, omstreeks 1560)

Nederlandse vertaling : M. Jacqmain, *Lodovico Guicciardini. De idyllische Nederlanden. Antwerpen en de Nederlanden in de 16de eeuw*, Antwerpen-Amsterdam, 1987, blz.44.

Inleiding

De tentoonstelling "Arm in Antwerpen" wil een beeld geven van de manier waarop de leidende klasse in de Scheldestad met de steeds grotere aantallen armen omging. Met de groei van de metropool evolueerde de sterk christelijk geïnspireerde armenzorg naar een duidelijke sociale politiek. Een politiek die er niet zozeer op gericht was de armoede uit te bannen, maar wel de bestaande sociaal-economische verhoudingen te bestendigen. Het kwam er op aan de controle op de massa behoeftigen te vergroten, vandaar de voortdurende pogingen om de bedelarij te verbieden en een systeem van selectieve bedeling in te voeren. In het deel bédelen of bedélen wordt deze ontwikkeling behandeld aan de hand van tientallen documenten, schilderijen, gravures en beelden. Naast deze bedelingen ontstonden er ook instellingen voor arme zieken, bejaarden en kinderen. De tentoonstelling geeft een idee van de werking van deze gestichten.

Bij de voorbereiding van de tentoonstelling ondervonden we dat voor het onderwerp een brede belangstelling bestaat. In alle musea en archieven ontmoetten we mensen die ons op een enthousiaste wijze voorthielpen. Bepaalde exposities, zoals de afdeling armenzorg in het Amsterdams Historisch Museum, inspireerden ons voor de opbouw van onze tentoonstelling.

We zijn ook veel verschuldigd aan het opzoekingswerk van vroegere archivariissen van het OCMW van Antwerpen en aan de studies van enkele historici. Voor het praktische werk konden we rekenen op de medewerking van de voltallige dienst archief-bibliotheek-museum van het OCMW-Antwerpen. We willen hier speciaal Theo Derboven bedanken voor de realisatie van maquettes, panelen en vitrines en Paul De Commer voor de vele raadgevingen en correcties. Een woord van dank ook aan Prof. Dr. R. Van Hee en Dr. J.-P. Tricot voor hun assistentie bij het onderdeel "Harde tijden voor arme zieken".

Financieel werd deze tentoonstelling mogelijk gemaakt door de steun van de ASLK, Omnilabo en Meda.

Een tentoonstelling zoals "Arm in Antwerpen" heeft slechts een beperkte duur. Om toch iets blijvends te hebben, wilden we geen catalogus met een loutere opsomming van tentoongestelde voorwerpen, maar een publicatie die ook nadien nog bruikbaar zou zijn. In vier hoofdstukken wordt daarom elk deel van de expositie toegelicht. Wij hopen zo de bezoeker en lezer een inzicht te geven in de ontwikkeling van de armenzorg te Antwerpen, van de eerste burgerlijke initiatieven omstreeks het midden van de 13de eeuw tot het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn vandaag.

Dirk Verhelst

Bruikleengevers

Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum

Antwerpen, Dr. Yvan De Grave

Antwerpen, Gasthuiszusters van Antwerpen (archief Sint-Camillus)

Antwerpen, Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn

Antwerpen, Kerkfabriek Sint-Jacob

Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten

Antwerpen, Museum Maagdenhuis

Antwerpen, Museum Mayer Van Den Bergh

Antwerpen, Stadsarchief

Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet

Antwerpen, Museum Vleeshuis

Antwerpen, Museum voor Kunstambachten-Zilvercentrum Sterckshof

Brugge, Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn

Brugge, Museum O.L.V ter Potterie

Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I

Brussel, Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn

Culemborg, Stichting Vrouwe Elisabeth

Gent, Bijlokemuseum

Gent, Kerkfabriek Sint-Jacob

Gent, Museum van de Stichting Jan Palfijn

Gent, Rijksarchief

Hasselt, Stedelijk Museum Stellingwerff-Waerdenhof

Ieper, Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn

Ieper, Stedelijk Museum

Kortrijk, Stedelijke Musea

Leuven, Stedelijk Museum Vanderkelen-Mertens

Mechelen, Paters Jezuïeten

Mechelen, Stedelijk Museum Hof van Busleyden

Rotterdam, Atlas Van Stolk

Tienen, Stedelijk Museum Het Toreke

Turnhout, Taxandriamuseum

Utrecht, Centraal Museum

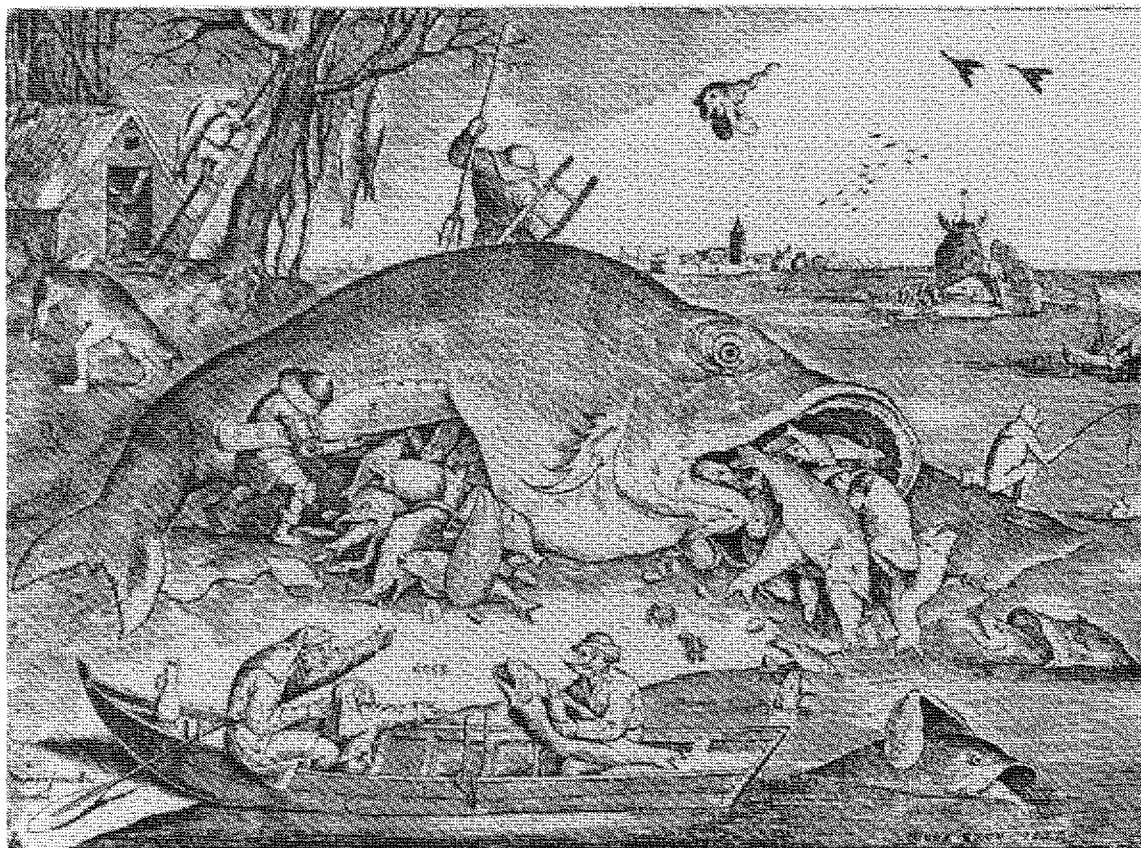
Bédelen of bedélen

Inleiding

Tal van publicaties menen de armoede te moeten verklaren door een nauwkeurige statistische verwerking en interpretatie van de gegevens met betrekking tot het als arm geïdentificeerd deel van de bevolking, hen geleverd door verschillende openbare diensten, waaronder als voornaamste de O.C.M.W.'s en hun rechtsvoorgangers. De overheid van haar kant verklaart talrijke initiatieven te ondernemen op basis van deze onderzoeken. (1) In de veronderstelling dat een daadwerkelijke leniging van de sociale noden daarbij vooropstaat - wat specialisten van de sociale geschiedenis en de sociologie betwijfelen - dan staat vast dat deze maatregelen tot op heden de armoede nog niet met wortel en tak uitgeroeid hebben.

Maatregelen gebaseerd op een "foute analyse" van

het armoedevraagstuk, zij het bewust of onbewust, gewild of ongewild, zullen de armoede, die al eeuwen permanent het maatschappelijk leven beheerst, niet verdrijven. De systematisch geordende gegevens, waarop de voornoemde studies en overheidsinitiatieven gebaseerd worden, zijn zonder meer de moeite waard om voor een breed publiek beschikbaar gesteld te worden. Met het oog op een wetenschappelijke verklaring van het armoedevraagstuk vormen deze gegevens evenwel ontoereikend bronnenmateriaal, aangezien het in hoofdzaak, zonet uitsluitend, de gesteunde populatie betreft. Deze groep is slechts de weerspiegeling van de selectiecriteria door de verantwoordelijken voor de openbare onderstand gehanteerd. Selectiecriteria die door een bepaalde perceptie van het armoedeprobleem, de hoeveelheid beschikbare financiële middelen en de daaraan

De grote vissen eten de kleine. (cat.nr. 25)

BÉDELEN OF BEDÉLEN

gekoppelde sociale politiek, gedetermineerd worden. De in de statistieken onderscheiden categorieën gesteunde behoeftigen zijn enkel een emanatie van deze selectiecriteria. Vandaar ook dat het voorgeselund onderzoek zich in een vicieuze cirkel bevindt en niets oplevert, uitgenomen een beschrijving van een aantal facetten van de armoede. Een betere en ruimere analyse is bijgevolg gewenst. Historisch onderzoek naar de oorza(a)k(en) van de armoede en de dienaangaande vooropgestelde "oplossingen", biedt alvast de mogelijkheid het armoedevraagstuk in een ruimer kader te plaatsen en de onderzoekers van de recente armoede op de beperktheid van hun interpretaties te wijzen. Onder de historici zijn de meningen omtrent dit fundamentele aspect van de Westeuropese geschiedenis evenwel sterk verdeeld. Sommige auteurs huldigen als oorzaak van de armoede een komplottheorie, waarbij de machteloze armen fungeren als de gewillige slachtoffers van de allesbeheersende elites, die uit eigenbelang deze toestand willen bestendigen. Alleen een radicale transformatie van de maatschappelijke verhoudingen tussen rijken en armen kan aan de laatsten soelaas brengen. Volgens de meeste historici is armoede te wijten aan het ontbreken van economische groei. Tijdens het ancien régime was de onderontwikkelde economie niet in staat aan brede lagen van de bevolking een behoorlijke levensstandaard te bezorgen. Cyclische crisissen waren onvermijdelijk gezien het structureel onvermogen van de primaire sector om zijn produktie op te drijven wanneer de demografische expansie zulks vereiste. Armoede was een natuurlijk fenomeen inherent aan een maatschappij van schaarste gedetermineerd door technologische achterlijkheid en een tendens tot ongeremde demografische groei. Dat economische groei de armoede niet naar de andere wereld helpt, blijkt overduidelijk uit de sociale geschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw: de sociale, culturele en materiële ongelijkheid werd voortdurend groter. Het neo-malthusiaans model is daarenboven niet in staat te verklaren waarom de condities strekkende tot lange-termijnstagnatie in sommige vroeg-moderne samenlevingen geleidelijk werden doorbroken, en elders dan weer niet. Kortom, het determinisme vooropgesteld door deze onderzoekers strookt niet met de vastgestelde feiten. Steeds minder historici stellen de armen zelf verantwoordelijk voor hun armoede. Het gros van de publieke opinie blijft evenwel deze mening toegedaan. De armoede wordt herleid tot de levensvoorwaarde van een aparte sociale categorie, met bepaalde fysische, mentale en morele kenmerken die hen van bredere sociale groepen onderscheidde, en voor de rest toegeschreven aan: luiheid, irrationele bestedingspatronen, immoraliteit en andere gedragspatronen waardoor de betrokkenen zich onvermijdelijk als paupers bestendigen. Een dergelijke opvatting komt de elites goed uit, maar is al te simplistisch. Ook al spelen individuele tekortkomingen in een aantal gevallen een determinerende rol, de bestendige armoede van grote groepen van de bevolking, zowel in ontwikkelde als onderontwikkelde regio's als in periodes van crisis of economische groei, aan individuele

tekortkomingen toeschrijven, houdt geen steek. Een dergelijk structureel fenomeen wordt niet verklaard door de zogenoemde immorele gedragspatronen van een welbepaalde sociale categorie. Trouwens, wat bijvoorbeeld tijdens het ancien régime de elites als immoreel begrepen, of wat zij uit eigenbelang zo brandmerkten, was voor de armen veelal een doelbewuste overlevingsstrategie en/of het vasthouden aan levens- en arbeidsvoorwaarden die hen meer vrijheid en/of inkomen lieten. Tal van gedragspatronen waren de consequenties van extreme armoede, maar nooit de oorzaken. Wat meer is, historisch onderzoek heeft uitgewezen dat de criminaliteit beperkt bleef, en dan nog was ingegeven door extreme nood aan elementaire levensvoorzieningen. Deze en nog vele andere misvattingen werden uit de wereld geholpen door een laatste groep van historici die getracht heeft het armoedevraagstuk in zijn totaliteit te vatten. Niet alleen door een nauwkeurige identificatie van de armen en hun armoede, rekening houdend met de enorme beperkingen van het bronnenmateriaal en het feit dat armoede een relatief begrip is dat moet verbonden worden aan de levensomstandigheden van de gehele bevolking op een gegeven plaats en tijdstip, maar tevens door op zoek te gaan naar de structurele oorzaken van het fenomeen. Zij toonden aan, dat enerzijds de armoede van het ancien régime en de 19de eeuw niet beperkt bleef tot een aparte sociale categorie, maar een potentialiteit betrof voor bijna alle arbeidersgezinnen die met lage lonen, werkloosheid en ondertewerkstelling te kampen hadden: de zogenoemde arbeiders-armen. Anderzijds werd het duidelijk dat behoeftigheid niet kan begrepen worden in abstraktie van klasseverhoudingen geconcretiseerd in specifieke structuren van surplus-extractie. De studie van deze in tijd en plaats wisselende structuren - naargelang de heersende produktiewijze - en over verschillende eeuwen heen, is de enige zinvolle weg om vooralsnog de armoede op een wetenschappelijke manier te beoordelen. De rest is sociale politiek! (2)

Achtereenvolgens bepreken we voor West-Europa de overwegende structuren van surplus-extractie met bijzondere aandacht, enerzijds voor het verband tussen de kapitalistische ontwikkeling, proletarisering en verarming, en anderzijds voor de sociaal-politieke systemen die deze ontwikkeling functioneel begeleidden, zowel algemeen als wat Antwerpen betreft.

1. Kapitalisme, proletarisering en verarming

De voortdurende toename van het aantal loonafhankelijken loopt als een rode draad doorheen de Westeuropese geschiedenis. Dit proletariseringsproces kwam voorgoed op gang met de "crisis van het feodalisme" (1350-1450) en is vandaag bijna voltooid. Tussen het midden van de 16de en het midden van de 19de eeuw nam het aantal personen dat volledig of ten dele van loonarbeid afhankelijk was in West-Europa met meer dan het achtvoudige toe, terwijl de totale bevolking slechts verdrievoudigde. Het aandeel van het proletariaat in de totale bevolking steeg tussen 1550 en 1843 van ca. 24 % tot bijna 71 %. De bevolkingsgroei kwam bijgevolg neer op een toename van het proletariaat. Wijzigende structuren van surplus-extractie, waarbij kapitalistische produktie- en arbeidsverhoudingen een dominerende rol gingen spelen, liggen aan de basis van dit spectaculair sociaal-economisch fenomeen. De samenhang tussen de verschillende stadia van de kapitalistische ontwikkeling en de telkens hand over hand toenemende proletarisering is onloochenbaar. Tijdens fasen van versnelde economische groei, en een snel om zich heen grijpende kapitalistische expansie, kan men zelfs gewagen van een proletariseringsproces dat steeds grotere proporties aannam. Concentratie van de rijkdom leidde overal tot sociale deklassering, proletarisering, afhankelijkheidsverruiming en ontworteling van de onafhankelijke producenten. Proto-industrialisering bracht een specifieke demografische dynamiek op gang, waarbij verhoogde werkgelegenheid en inkomensverwachtingen resulteerden in een verlaging van de huwelijksleeftijd en een grotere vruchtbaarheid. Het vermeerderd aanbod van arbeidskrachten dwong de thuiswerkers uiteindelijk tot zelfexploitatie, die op haar beurt een bijkomende demografische stimulans inhield, aangezien steeds lagere verdiensten steeds meer handen aan het werk vereisten om de overleving van het gezin in stand te houden. Maximale surplus-extractie resulteerde in een gebrek aan produktieve investeringen, en na verloop van tijd kon de primaire sector de demografische expansie niet langer bijbenen. De voedselprijzen stegen. Wanneer tegelijkertijd de produktie voor de buitenlandse markt werd teruggeschroefd, en werkloosheid zich voordeed, bleek de grote afhankelijkheid van het proletariaat, en was de verarming van brede lagen van de bevolking onvermijdelijk. Wanneer, eens te meer, deze structurele kwetsbaarheid werd vergezeld van mislukte oogsten, epidemieën of andere rampen dan waren de gevolgen niet meer te overzien. (1)

1000 - 1350

Tot omstreeks het midden van de 14de eeuw kan in West-Europa een overwicht van het kleine grondbezit vastgesteld worden. In de loop van de 12de, en

vooral 13de eeuw, werden tussen landheren en dorpsgemeenschappen akkoorden gesloten die de laatste toestonden zekere rechten van de eersten af te kopen. De afkoopsom was evenwel bijzonder hoog gesteld. Vele boeren gingen leningen aan op lange termijn en verhoogden zodoende hun kwetsbaarheid. Tegelijkertijd was, ondanks heftige protesten, de heerlijke surplus-extractie zozeer opgelopen dat op het einde van de 13de eeuw voor de kleine boeren de toestand ondragelijk werd. De heren poogden immers met alle middelen de graduele vermindering van hun inkomsten uit grondrenten en diensten te compenseren. De 13de-eeuwse inflatie deed hun behoefte aan klinkende munt nog toenemen, en de resterende arbeidsdiensten werden in geldrenten omgezet. Vele kleine boerenbedrijfsjes gingen aan deze geldelijke verplichtingen ten onder, en moesten hun bezittingen aan de heer verkopen. Anderen stonden hun rechten en bezittingen af in ruil voor bescherming, of werden hiertoe onder dwang verplicht. Naargelang de produktie voor de stedelijke markt steeds lucratiever werd, hadden de heren er alle belang bij hun territoriaal gezag maximaal te exploiteren. Alleen een beperkte groep van welstellende boeren wist haar onafhankelijkheid te handhaven, en mede te profiteren van de stijgende vraag naar graan, wijn, vlees en handelsgewassen. Een grotere afhankelijkheid van de markt hield echter voor het leeuwedeel van de kleine bedrijfsjes, die nog aan de heerlijke accaparatie of een faillissement ontsnapt waren, een verhoogde kwetsbaarheid in. Meermaals moesten ook zij na verloop van tijd hun bezit te gelde maken. Accumulatie van heren en welgestelde boeren draaide uit op armoede voor kleine producenten. Omstreeks 1300 had de gemiddelde Westeuropese boer onvoldoende land om een gezin in leven te houden, en was hij verplicht zijn inkomen aan te vullen met loonarbeid. Velen bezaten niet langer een eigen bedrijf en werkten permanent in loondienst op de grotere bedrijven. In de Zuidelijke-Nederlanden leefden de keuters in uiterst penibele omstandigheden. De migratie van ontwortelde plattelandsbewoners, op zoek naar werk, nam steeds grotere proporties aan. (2)

Van het einde van de 10de eeuw af rezen stedelijke centra overal in Europa als paddestoelen uit de grond. Oudere centra beleefden een heropbloei. Ook de Vlaamse en Brabantse steden zagen hun bevolkingcijfer stijgen dank zij de immigratie van ontwortelde plattelandsbewoners. Zij werden tewerkgesteld in de secundaire sector. De 13de-eeuwse lakenindustrie, waarvan de afzet hoofdzakelijk voor de export was bestemd, werd in een aantal centra al volgens het putting-out systeem georganiseerd. Een beperkte groep lakenkooplui domineerde de meerderheid van de kleine producenten. Deze grote ondernemers en kooplieden-ondernemers hadden het economische en politieke leven van de steden in hun macht. Concentratie en monopolisatie stelden hen in staat aan hoogst concurrentiële prijzen te leveren. De kleine meesters die nog overeind waren gebleven, deden dit op kosten van de gezellen en onvrije

BÉDELEN OF BEDÉLEN

arbeiders die zij tewerkstelden. Van lieverlede kregen ook zij het evenwel zeer zwaar te verduren, en protesteerden zeer heftig. Van 1280 af barstte overal oproer los. Deze acties werden bloedig onderdrukt, maar tijdens de eerste helft van de 14de eeuw slaagden de kleine zelfstandige textielmeesters erin bijna overal een plaats in het stadsbestuur te veroveren. De loonarbeiders die als stoottroepen voor de middenklasse hadden gefungeerd, vielen daarbij uit de boot. Kortom, ook in de steden was de sociale ongelijkheid van de 11de tot het midden van de 14de eeuw toegenomen, waarbij vooral het ongeschoolde proletariaat armoede leed omwille van de onderbetaling van hun geleverde arbeidsprestaties. (3)

1350 - 1450

Vanaf het midden van de 14de tot omstreeks het midden van de 15de eeuw maakte de feodale maatschappij een zware crisis door, in zoverre zelfs dat de feodale produktiewijze moest zwichten voor het handelskapitalisme, zowel in de steden als op het platteland. (4)

Omstreeks het midden van de 14de eeuw werden de Westeuropese elites voor het eerst tastbaar geconfronteerd met het feit dat er grenzen verbonden waren aan een buitensporige surplus-extractie. De interne conflicten van de feodale maatschappij verhinderden dat aan de algehele ontwrichting van deze voornamelijk agrarische samenleving paal en perk werd gesteld. Maximale uitpersing, extreem ongelijke verdeling van akkers, weiland, kapitaal en vee, en buitendien een aanslag op de gemene gronden, verhinderden produktieve investeringen van de kant van de boeren. De agrarische elites verkozen de bestaande surplus-extractieverhoudingen evenwel ongewijzigd te laten - eerder nog meer te eisen - verbrasten deze gelden, en verzuimden tot produktieve investeringen over te gaan, zodat het onderhoud van een groeiende bevolking in gevaar kwam. Men beperkte zich tot de ontginning van marginale gronden. De produktiviteit bleef dientengevolge ontoereikend, en daalde op lange termijn. In de Zuidelijke-Nederlanden werden de problemen anders aangepakt : produktieve investeringen werden niet uit de weg gegaan, daarentegen verkozen boven een eenvoudige uitbreiding van het areaal met minderwaardige gronden. Toen in 1348 de pest onder de verarmde agrarische en stedelijke populatie overal veel slachtoffers eiste, bleven Vlaanderen en Brabant grotendeels gespaard. De demografische inzinking in de rest van Europa maakte dat agrarische voorzieningen weer ruimer beschikbaar kwamen en aan lage prijzen. Het aanbod van arbeidskrachten was wel aanzienlijk geslonken ingevolge de grote sterfte. De lonen stegen. De heren zagen hun inkomsten dalen, terwijl hun uitgaven stegen. Zij hadden het moeilijk om voldoende goedkope

arbeidskrachten in dienst te houden. Via wetgeving trachtten zij de lonen te drukken, migraties te verhinderen en oude verplichtingen te verzwaren. Van 1380 af manifesteerde zich dienaangaande een toenemend verzet vanwege de dorpsgemeenschappen, en rond de eeuwwisseling hadden de overgrote meerderheid van de Westeuropese boeren het stigma van de persoonlijke onvrijheid uitgewist. Tegelijkertijd nam evenwel hun marktafhankelijkheid en kwetsbaarheid toe. Als onafhankelijke producenten gingen zij onderling een moordende concurrentiestrijd aan. De verbouw van handeleggewassen ging gepaard met een verminderde produktie van levensmiddelen voor eigen onderhoud. De concurrentiestrijd keerde in het voordeel van de grote producenten. Uiteindelijk wist slechts een minderheid van grote boeren te profiteren van het groot aanbod van landbouwgrond. De expansie van de veeteelt ging weer eens ten koste van de gemene gronden, die als weiden voor de veestapels van de rijkste boeren en heren werden aangeslagen. De materiële vooruitgang en verbetering van de levensvoorwaarden na 1348 was snel weer verloren. Tellingen van rurale armen in het graafschap Vlaanderen wijzen uit dat, tijdens de 15de eeuw 20 à 30 % van de agrarische bevolking, alle verbeteringen ten spijt, nog steeds in uiterst precaire omstandigheden leefde. In het kwartier van Antwerpen werd voor de hongersnood van 1437/38 21 % van de haarden als (fiscaal) arm geregistreerd. (5)

In de steden bleef de sociale ongelijkheid, net zoals op het platteland, ook na de demografische inzinking een constante factor. Ingevolge de uitbreiding van de rurale nijverheden enerzijds, en de contractie van de markt die gepaard ging met een scherpe internationale concurrentie omtrent de resterende afzet voornamelijk vanwege de Engelse producenten anderzijds, schakelden de Brabantse en Vlaamse steden over op de fabricage van hoogkwaliteitslakens. In de traditionele branches daalden de verkoopcijfers. Overschakeling op luxenijverheid was voor de kleine meesters zo goed als onmogelijk. Een beperkte groep grote meesters nam het roer over van de kooplieden-ondernemers, en domineerde het stadsbestuur. De toegang tot het meesterschap en de produktie- en arbeidsvoorwaarden werden streng gereguleerd in het voordeel van deze grote meesters. Sociale deklassering en proletarisatie waren het lot van de kleine onafhankelijke producenten. De kooplieden-ondernemers verlegden hun activiteiten naar het platteland, waar de produktie van goedkopere textielprodukten nog rendabel was dank zij lagere loonkosten, lagere belastingen en de afwezigheid van een corporatieve reglementering van produktie- en arbeidsvoorwaarden. In de steden verscherpten de sociale tegenstellingen naargelang het voor de middenklasse van kleine zelfstandige producenten steeds moeilijker werd om de gevolgen van de moordende concurrentiestrijd op de rug van hun gezellen en onvrije arbeiders af te wentelen, en steeds meer kleine meesters de rangen van het proletariaat dienden te vervoegen. Gedurende de

periode 1360-1370 bereikten de latente spanningen een hoogtepunt ingevolge economische problemen die graanduurte en werkloosheid veroorzaakten. Tijdens de jaren 1378-1382 manifesteerde zich ononderbroken sociaal protest over gans Vlaanderen, Frankrijk, Engeland en Duitsland. De kapitalistische ondernemers en kooplieden-ondernemers wilden geen gas terugnemen, en de sociale ongelijkheid nam in de Vlaamse en Brabantse steden nog veel grotere proporties aan dan op het platteland al het geval was. Overal was de helft of meer van de rijkdom geconcentreerd in handen van een minoriteit. De kleine steden, die veel minder vlót overschakelden op luxenijverheid, kregen zware klappen te verduren toen op het einde van de 14de eeuw het verval van de traditionele lakenindustrie werd ingezet, en tijdens de regering van Filips de Goede (1419-1467) een climax bereikte. In 1437 telde de overheid in de kleine en grote centra van het hertogdom Brabant respectievelijk 9 % en 10,5 % (fiscaal) arme haarden; veertig jaar later was de verhouding omgeslagen tot 27 % en 14 %. In het graafschap Vlaanderen telde men in 1469 in de kleine centra 26 % gesteunde en/of (fiscaal) arme gezinnen. (6)

16de eeuw

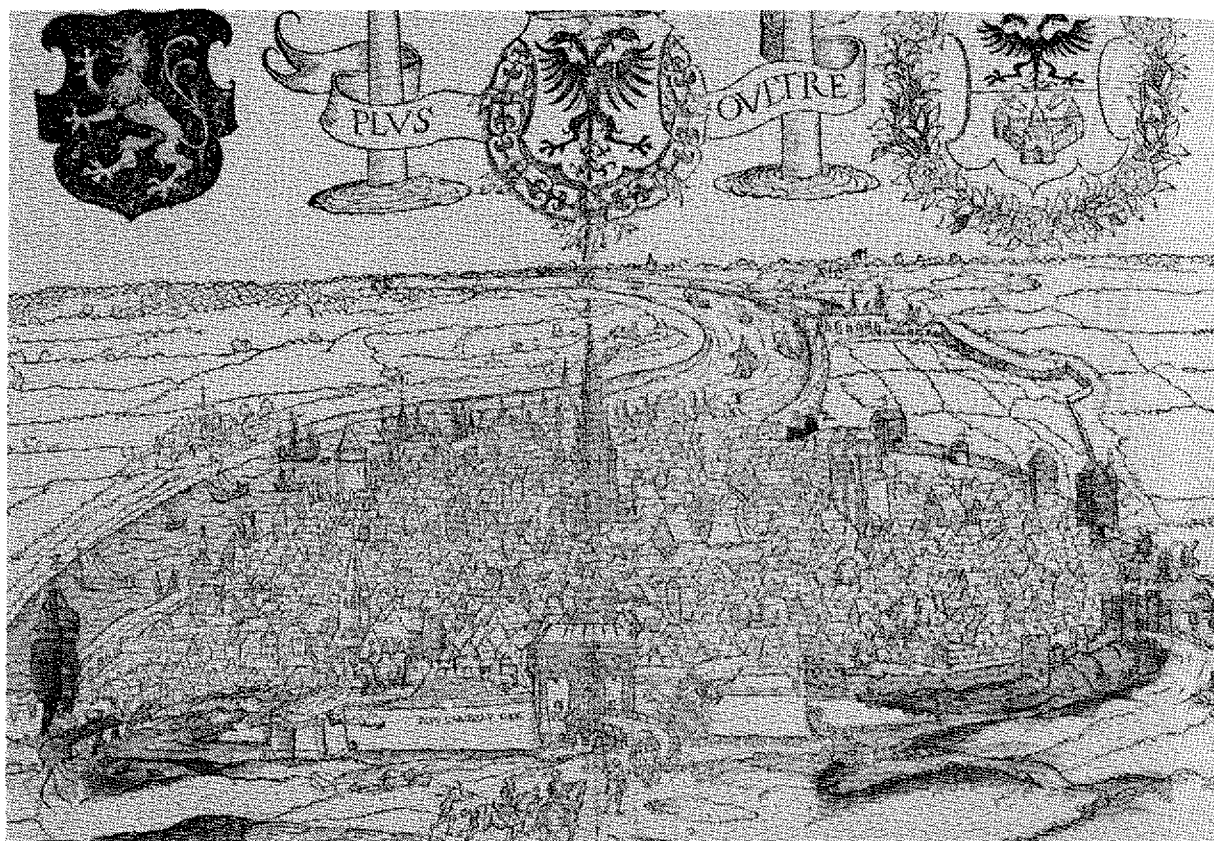
Uit overzichten van de sociale geschiedenis van Antwerpen blijkt duidelijk wat voor een fenomenale demografische, agrarische, commerciële en industriële expansie de Zuidelijke-Nederlanden onder leiding van Antwerpen - de metropool van de wereld - tijdens de 16de eeuw beleefden. De handelskapitalistische expansie ging wel gepaard met een toenemende proletarisering en verarming van de rurale en stedelijke massa's. (7)

Op het platteland heerste een toenemende sociale ongelijkheid. Een aanzienlijk deel van de agrarische bevolking werd als arm bestempeld: in het hertogdom Brabant werden in 1480 en 1526 respectievelijk 30 % en 27 % van de bevolking als (fiscaal) arm beschouwd. De lichte daling is daarbij toe te schrijven aan de migratie van rurale armen naar de steden waar de werkgelegenheid groot was en de levensstandaard relatief hoger lag. Voor Waals-Vlaanderen beschikken we over cijfermateriaal dat beter de graad van verarming weergeeft: het aantal (fiscaal) armen steeg van 30% op 40 % tussen 1498 en 1544. Cyclische crisissen kwamen veelvuldig voor. Van de jaren zestig af, toen de primaire sector bij gebrek aan productieve investeringen niet langer in staat bleek de demografische expansie te ondersteunen, werden de duurtelijaren steeds vaker door epidemieën vergezeld. (8)

In de steden was de handelskapitalistische expansie, gekenmerkt door massaproductie, concentratietendenzen, nieuwe organisatievormen en een algemene toepassing van het putting-out systeem, niet meer te stuiten. Kleine zelfstandige

producenten gingen een slopende concurrentiestrijd aan met de kooplieden-ondernemers. Velen moesten het onderspit delven en deklasseerden tot loonarbeiders. De gezellen en ongeschoolde arbeiders die zij in dienst hadden, werden echter de grootste slachtoffers: uiterst lage lonen werden uitbetaald. Een aanhoudende toevloed van ontwortelde plattelandsbewoners hield ze bovendien op een laag niveau. Loonaanpassingen waren veelal niet in verhouding tot de stijgende levensduurte, en lieten overigens lang op zich wachten. Tegen 1600 lag het reële loon van de bouwvakkers, uitgedrukt in graan, overal 40 à 50 % lager dan in de periode 1451-1475. Het overaanbod van arbeidskrachten was mede verantwoordelijk voor ondertewerkstelling en werkloosheid, waardoor het reële inkomen van de loonarbeiders nog verder daalde. Een fenomenale stijging van de huishuurprijzen werkte de achteruitgang van de levensstandaard nog verder in de hand: tijdens het derde kwart van de zestiende eeuw moesten de ongeschoolde arbeiders voor de huur van een uiterst bescheiden woning 15 tot 20 % van hun jaarloon neertellen. Chronische ondervoeding, slechte huisvesting, zwaar werk, fysische verzwakking en bijgevolg vergroot risico op besmettelijke ziekten kenmerkten de levensomstandigheden van de proletariërs. Aangezien zij hoofdzakelijk tewerkgesteld waren in exportnijverheden, werd hun kwetsbaarheid aanzienlijk vergroot. Het handelskapitalistische systeem werd immers gekenmerkt door een voortdurende reallocatie van de economische activiteit, zoals Antwerpen en de Zuidelijke-Nederlanden expliciet ondervonden van de jaren zestig af. De verarming van het platteland ging gepaard met een afslanking van de binnenlandse vraag naar nijverheidsprodukten op een moment dat de buitenlandse afzet in elkaar zakte. Militaire troebelen veroorzaakten vervolgens een grondige versterking van het sociaal en economisch leven. Antwerpen verloor daarbij definitief haar functie van metropool van de wereld. Tijdens haar Gouden Eeuw was de triomf van het handelskapitalisme nog compleet. Verrijgings- en verarmingsprocessen gingen er evenwel hand in hand: de sociale polarisatie was meer uitgesproken dan op het platteland. In het bouwvak greep een ware omwenteling plaats. De huizenbouw werd gedomineerd door een beperkt aantal kapitaalkrachtige aannemers: in het tweede kwart van de 16de eeuw bouwden 15 % van de aannemers meer dan de helft van de huizen. De openbare werken waren zo goed als voorbehouden aan de grootste kapitaalbezitters aangezien de uitbetaling eerst na beëindiging van het werk plaatsvond. Gilbert van Schoonbeke nam in het midden van de eeuw de voltooiing van de nieuwe omwalling - 79.000 m³ metselwerk - op zich, en besteedde 96 % op zijn beurt aan 6 à 7 rijke onderaannemers. De kleine ambachtsmeesters, die met een recessie in de huizenbouw kampten, vielen uit de boot. Van Schoonbeke beschikte daarenboven over 15 steenbakkerijen waar 400 à 500 arbeiders tewerkgesteld waren, een reusachtige turfuitbating met minstens 100 arbeiders, verscheidene kalkovens

BÉDELEN OF BEDÉLEN

Gezicht op Antwerpen vanuit het zuiden met de nieuwe vestingen in opbouw, Anoniem, ca. 1545.

en een grote houtexploitatie. Bij de bouw van de Citadel (1567-1571) was de monopolievorming even groot: 80 % van al het metsel- en timmerwerk werd uitgevoerd door 9 vennootschappen die 24 aannemers groepeerden, en de 4 voornaamste associaties werden gecontroleerd door kooplieden en financiers. De sociale gevolgen bleven niet uit: in 1584/85 behoorden nog maar 59 van de 353 meester-metselaars en meester-timmerlui tot de bezittende klasse; de rest maakte deel uit van de "arme ghemeynte" die geen belastingen moest betalen. In de textielsector was de sociale polarisatie niet minder groot: slechts 50 van de 4.000 inwoners die bij de zijdeveverij betrokken waren, behoorden tot de bezittende klasse. Onder de 380 handelaars in weefsels en in grondstoffen, bestemd voor de textielindustrie, bevonden zich daarentegen op hetzelfde moment niet minder dan 302 of 80 % gegoeden; het overgrote deel, namelijk 239 personen of 63 % maakte zelfs deel uit van de categorie hoog-getaxeerden. Wat de totale bevolking betreft, behoorde 24 % tot de bezittende klasse en 76 % tot de "arme ghemeynte". Tegelijkertijd was bijna 20 % van de bevolking in twee van de dertien wijken gevestigd. Uit deze twee wijken betrok men slechts 2,5 % van de totale geïnde belasting op het vermogen. Twee andere wijken, in het centrum van de stad, herbergden 14 % van de bevolking die 34 % van de totale stedelijke rijkdom bezat. (9)

17de eeuw

Na de catastrofale inzinking van het laatste kwart van de 16de eeuw beleefde de Vlaamse landbouw een opmerkelijke expansie die gepaard ging met een stijging van het bevolkingscijfer en een verruiming van de binnenlandse markt. Het putting-out systeem werd echter, zowel in de steden als op het platteland, op een nog grotere schaal toegepast. In die regio's waar putting-out kooplieden als grootste werkgevers optraden, werd de samenleving gekenmerkt door structurele onzekerheid en armoede. In de steden proletariseerden een bijkomend aantal meesters. De stedelijke arbeiders maakten blijkbaar betere tijden mee; alvast tot 1620-1625 was hun koopkracht tamelijk hoog. Zolang veel werk voorhanden was, en de vraag naar arbeidskrachten het aanbod overtrof, kon men aan de basis het hoofd boven water houden. Tijdens het tweede kwart van de 17de eeuw ondervonden de stedelijke arbeiders echter een daling van de reële lonen. De leefbaarheid van het kleine boerenbedrijf werd tegelijkertijd in toenemende mate ondermijnd door een buitensporige surplus-extractie vanwege de elites en de overheid. Zowel in de steden als op het platteland werden de proto-industriële werkers gedwongen tot steeds extremere vormen van zelfexploitatie. Na het midden van de eeuw was de landbouwsector niet langer in staat om de demografische expansie bij te houden. Productieve investeringen bleven uit. De agrarische depressie, ingezet van de jaren zestig af, hield aan tot de periode

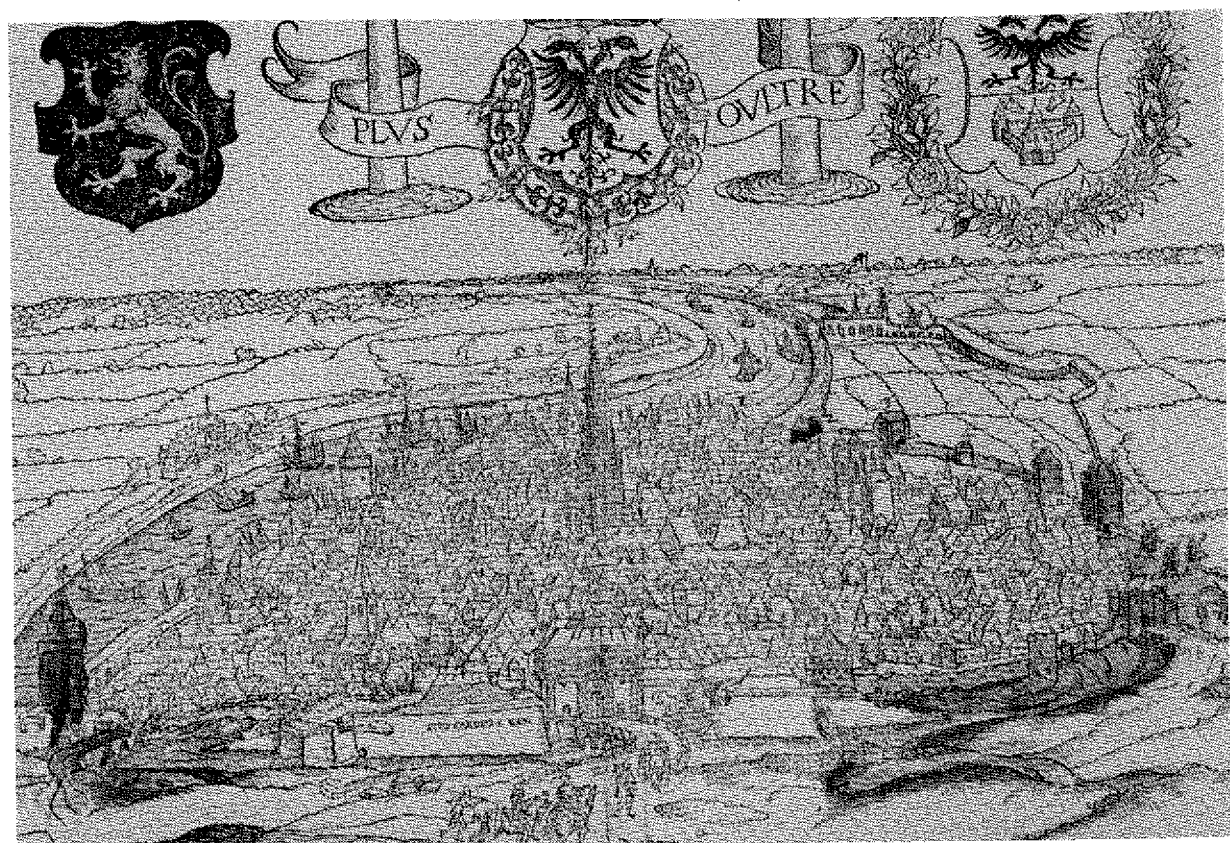
1730-1735, en ging gepaard met een demografische stagnatie of zelfs een daling van het bevolkingscijfer. Dalende pacht- en graanprijzen tastten alle agrarische inkomens aan, en veroorzaakten een ineenstorting van de binnenlandse vraag naar manufactuurgoederen op een moment dat de exporthandel en -industrie met protectionisme en concurrentie kregen af te rekenen. In de steden verstevigden de kapitalistische ondernemers, kooplieden-ondernemers en financiers hun greep op de secundaire sector: de ambachtelijke reglementeringen werden overtreden, de lonen werden gedrukt en uitgekeerd in minderwaardige munt, onderbetaling was de regel, een bedekte toepassing van het truckstelsel manifesteerde zich, en de toenemende aanwerving van vrouwen en kinderen, die volledig ongecontroleerd verliep aangezien zij niet tot een ambacht konden aansluiten, nam steeds grotere proporties aan. Arbeiderexploitatie verzekerde weliswaar lage verkoopprijzen, maar desondanks zagen vele sectoren hun buitenlandse afzetmarkten verder samentrekken. In de steden werd het leger werklozen nog vergroot door de aanhoudende toevloed van ontwortelde plattelandsbewoners. Daarnaast werd de produktie van goedkope fabrikaten in toenemende mate naar het platteland verlegd, waar de thuiswerkers over loonaanvullende inkomsten konden beschikken, en waar de lonen bijgevolg lager gesteld werden dan deze die voor de recuperatie van stedelijke arbeid vereist waren. Het resultaat: bijkomende werkloosheid in de steden. De verhoogde kwetsbaarheid van het proletariaat - voortaan een permanente groep van arbeiders-armen - had zware gevolgen in perioden van graanduurte, die veelvuldig voorkwamen en meermaals samengingen met epidemieën en oorlogsgeweld. Gedurende de periode 1667-1713 werden de Zuidelijke-Nederlanden door de grote Europese mogendheden immers uitgekozen tot het slagveld waarop zij hun machtsstrijd zouden beslechten. (10)

1750 - 1850

Van het tweede kwart van de 18de eeuw af nam Vlaanderen deel aan de nieuwe seculaire expansie van de Europese economie. De landbouw beleefde een ongekende bloei. De buitenlandse vraag naar manufactuurgoederen nam omstreeks 1750 opnieuw een hoge vlucht. Niet alleen de rurale thuiswerkers profiteerden van de grote werkgelegenheid; in de steden kwamen na de Vrede van Aken (1748) nieuwe industriële sectoren tot stand. De werkgelegenheid overtrof het aanbod van arbeidskrachten. Een demografische groeidynamiek kwam weer op gang. Rurale en stedelijke proletariërs zagen hun kwetsbaarheid en afhankelijkheid evenwel stelselmatig vergroot naargelang een beperkt aantal ondernemers, kooplieden-ondernemers en financiers, die zich vrij snel en zonder veel problemen aan de internationale markt konden aanpassen, de produktie domineerden en daarbij doelbewust de desintegratie van het

corporatieve stelsel nastreefden. De proletarisatie van talrijke kleine meesters vorderde snel. Toenemende aanwending van vrouwen- en kinderarbeid hield de lonen van het in omvang toegenomen reserveleger laag. Dit laatste werd in de steden nog voortdurend aangevuld met ontwortelde plattelandsbewoners. Bij het begin van de jaren zeventig was de landbouwsector niet langer in staat om de demografische expansie bij te benen. Toenemende surplus-extractie in plaats van produktieve investeringen verhinderden een agrarische revolutie. Ondanks de extreme zelfexploitatie moest de rurale nijverheid het uiteindelijk toch afleggen tegen de gemechaniseerde Engelse fabrieken. Stijgende voedselprijzen vanaf het midden van de eeuw, bij gelijkblijvende lonen, deden de koopkracht dalen. Deze tendens werd in de steden nog versterkt door de stijging van de huishuurprijzen. De binnenlandse markt stortte in mekaar. Zolang de werkgelegenheid evenwel verzekerd was, bleven deze gezinnen het hoofd boven water houden. De ontredde en verarming van het snel in omvang toegenomen proletariaat nam evenwel voorheen ongekende proporties aan wanneer omstreeks 1785 de buitenlandse afzetmarkten verloren gingen. De herstructurering van de Antwerpse economie rond de eeuwwisseling - na een snelle deïndustrialisering kreeg de haven alle aandacht van het financieel kapitaal - bracht nog meer werkloosheid met zich mede. Vrouwen, kinderen en bejaarden droegen niet langer in dezelfde mate bij tot het gezinsinkomen. De geschoolde vaklui ondervonden niet alleen sociale deklassering, toen zij genoodzaakt waren als dokwerkers aan de bak te komen, maar werden tevens slachtoffers van lage verdiensten gezien het overaanbod aan werkkrachten en de dagelijkse aanwerving die gepaard ging met ondertewerkstelling of werkloosheid naargelang de conjunctuur het in meer of mindere mate liet afweten. Voedselprijzen en huishuurprijzen rezen uit de pan. Gebrekkige voeding, erbarmelijke woonomstandigheden en zwaar fysiek werk verzwakten hun fysische conditie, en maakte hen uiterst vatbaar voor besmettelijke ziekten. Cholera-epidemieën teisterden de arbeidersgetto's die in aantal en omvang toegenomen waren. (11)

Het verband tussen de doorbraak van het kapitalistische systeem, zij het dan in zijn handelskapitalistische of industrieel-kapitalistische variant, proletarisering en massale verpaupering is onloochenbaar. Niet alleen de vraag naar de oorza(a)k(en) van de armoede dient evenwel aan deze drie-eenheid gerelateerd te worden, de vooropgestelde "oplossingen" evenzeer...

Gezicht op Antwerpen vanuit het zuiden met de nieuwe vestingen in opbouw, Anoniem, ca. 1545.

en een grote houtexploitatie. Bij de bouw van de Citadel (1567-1571) was de monopolievorming even groot: 80% van al het metsel- en timmerwerk werd uitgevoerd door 9 vennootschappen die 24 aannemers groepeerden, en de 4 voornaamste associaties werden gecontroleerd door kooplieden en financiers. De sociale gevolgen bleven niet uit: in 1584/85 behoorden nog maar 59 van de 353 meester-metselaars en meester-timmerlui tot de bezittende klasse; de rest maakte deel uit van de "arme ghemeente" die geen belastingen moest betalen. In de textielsector was de sociale polarisatie niet minder groot: slechts 50 van de 4.000 inwoners die bij de zijdeveverij betrokken waren, behoorden tot de bezittende klasse. Onder de 380 handelaars in weefsels en in grondstoffen, bestemd voor de textielindustrie, bevonden zich daarentegen op hetzelfde moment niet minder dan 302 of 80% gegoeden; het overgrote deel, namelijk 239 personen of 63% maakte zelfs deel uit van de categorie hoog-getaxeerden. Wat de totale bevolking betreft, behoorde 24% tot de bezittende klasse en 76% tot de "arme ghemeente". Tegelijkertijd was bijna 20% van de bevolking in twee van de dertien wijken gevestigd. Uit deze twee wijken betrof men slechts 2,5% van de totale geïnde belasting op het vermogen. Twee andere wijken, in het centrum van de stad, herbergden 14% van de bevolking die 34% van de totale stedelijke rijkdom bezat. (9)

17de eeuw

Na de catastrofale inzinking van het laatste kwart van de 16de eeuw beleefde de Vlaamse landbouw een opmerkelijke expansie die gepaard ging met een stijging van het bevolkingscijfer en een verruiming van de binnenlandse markt. Het putting-out systeem werd echter, zowel in de steden als op het platteland, op een nog grotere schaal toegepast. In die regio's waar putting-out kooplieden als grootste werkgevers optraden, werd de samenleving gekenmerkt door structurele onzekerheid en armoede. In de steden proletariseerden een bijkomend aantal meesters. De stedelijke arbeiders maakten blijkbaar betere tijden mee; alvast tot 1620-1625 was hun koopkracht tamelijk hoog. Zolang veel werk voorhanden was, en de vraag naar arbeidskrachten het aanbod overtrof, kon men aan de basis het hoofd boven water houden. Tijdens het tweede kwart van de 17de eeuw ondervonden de stedelijke arbeiders echter een daling van de reële lonen. De leefbaarheid van het kleineboerenbedrijf werd tegelijkertijd in toenemende mate ondermijnd door een buitensporige surplus-extractie vanwege de elites en de overheid. Zowel in de steden als op het platteland werden de proto-industriële werkers gedwongen tot steeds extremere vormen van zelfexploitatie. Na het midden van de eeuw was de landbouwsector niet langer in staat om de demografische expansie bij te houden. Productieve investeringen bleven uit. De agrarische depressie, ingezet van de jaren zestig af, hield aan tot de periode

1730-1735, en ging gepaard met een demografische stagnatie of zelfs een daling van het bevolkingscijfer. Dalende pacht- en graanprijzen tastten alle agrarische inkomens aan, en veroorzaakten een ineenstorting van de binnenlandse vraag naar manufactuurgoederen op een moment dat de exporthandel en -industrie met protectionisme en concurrentie kregen af te rekenen. In de steden verstevigden de kapitalistische ondernemers, kooplieden-ondernemers en financiers hun greep op de secundaire sector: de ambachtelijke reglementeringen werden overtreden, de lonen werden gedrukt en uitgekeerd in minderwaardige munt, onderbetaling was de regel, een bedekte toepassing van het truckstelsel manifesteerde zich, en de toenemende aanwerving van vrouwen en kinderen, die volledig ongecontroleerd verliep aangezien zij niet tot een ambacht konden aansluiten, nam steeds grotere proporties aan. Arbeiderexploitatie verzekerde weliswaar lage verkoopprijzen, maar desondanks zagen vele sectoren hun buitenlandse afzetmarkten verder samentrekken. In de steden werd het leger werklozen nog vergroot door de aanhoudende toevloed van ontwortelde plattelandsbewoners. Daarnaast werd de productie van goedkope fabrikaten in toenemende mate naar het platteland verlegd, waar de thuiswerkers over loonaanvullende inkomsten konden beschikken, en waar de lonen bijgevolg lager gesteld werden dan deze die voor de recuperatie van stedelijke arbeid vereist waren. Het resultaat: bijkomende werkloosheid in de steden. De verhoogde kwetsbaarheid van het proletariaat - voortaan een permanente groep van arbeiders-armen - had zware gevolgen in perioden van graanduurte, die veelvuldig voorkwamen en meermaals samengingen met epidemieën en oorlogsgeweld. Gedurende de periode 1667-1713 werden de Zuidelijke-Nederlanden door de grote Europese mogendheden immers uitgekozen tot het slagveld waarop zij hun machtsstrijd zouden beslechten. (10)

1750 - 1850

Van het tweede kwart van de 18de eeuw af nam Vlaanderen deel aan de nieuwe seculaire expansie van de Europese economie. De landbouw beleefde een ongekende bloei. De buitenlandse vraag naar manufactuurgoederen nam omstreeks 1750 opnieuw een hoge vlucht. Niet alleen de rurale thuiswerkers profiteerden van de grote werkgelegenheid; in de steden kwamen na de Vrede van Aken (1748) nieuwe industriële sectoren tot stand. De werkgelegenheid overtrof het aanbod van arbeidskrachten. Een demografische groeidynamiek kwam weer op gang. Rurale en stedelijke proletariërs zagen hun kwetsbaarheid en afhankelijkheid evenwel stelselmatig vergroot naargelang een beperkt aantal ondernemers, kooplieden-ondernemers en financiers, die zich vrij snel en zonder veel problemen aan de internationale markt konden aanpassen, de productie domineerden en daarbij doelbewust de desintegratie van het

corporatieve stelsel nastreefden. De proletarisatie van talrijke kleine meesters vorderde snel. Toenemende aanwending van vrouwen- en kinderarbeid hield de lonen van het in omvang toegenomen reserveleger laag. Dit laatste werd in de steden nog voortdurend aangevuld met ontwortelde plattelandsbewoners. Bij het begin van de jaren zeventig was de landbouwsector niet langer in staat om de demografische expansie bij te benen. Toenemende surplus-extractie in plaats van produktieve investeringen verhinderden een agrarische revolutie. Ondanks de extreme zelfexploitatie moest de rurale nijverheid het uiteindelijk toch afleggen tegen de gemechaniseerde Engelse fabrieken. Stijgende voedselprijzen vanaf het midden van de eeuw, bij gelijkblijvende lonen, deden de koopkracht dalen. Deze tendens werd in de steden nog versterkt door de stijging van de huishuurprijzen. De binnenlandse markt stortte in mekaar. Zolang de werkgelegenheid evenwel verzekerd was, bleven deze gezinnen het hoofd boven water houden. De ontredde en verarmde van het snel in omvang toegenomen proletariaat nam evenwel voorheen ongekende proporties aan wanneer omstreeks 1785 de buitenlandse afzetmarkten verloren gingen. De herstructurering van de Antwerpse economie rond de eeuwwisseling - na een snelle deïndustrialisering kreeg de haven alle aandacht van het financieel kapitaal - bracht nog meer werkloosheid met zich mede. Vrouwen, kinderen en bejaarden droegen niet langer in dezelfde mate bij tot het gezinsinkomen. De geschoolde vaklui ondervonden niet alleen sociale deklassering, toen zij genoodzaakt waren als dokwerkers aan de bak te komen, maar werden tevens slachtoffers van lage verdiensten gezien het overaanbod aan werkkrachten en de dagelijkse aanwerving die gepaard ging met ondertewerkstelling of werkloosheid naargelang de conjunctuur het in meer of mindere mate liet afweten. Voedselprijzen en huishuurprijzen rezen uit de pan. Gebrekkige voeding, erbarmelijke woonomstandigheden en zwaar fysiek werk verzwakten hun fysische conditie, en maakte hen uiterst vatbaar voor besmettelijke ziekten. Cholera-epidemieën teisterden de arbeidersgetto's die in aantal en omvang toegenomen waren. (11)

Het verband tussen de doorbraak van het kapitalistische systeem, zij het dan in zijn handelskapitalistische of industrieel-kapitalistische variant, proletarisering en massale verpaupering is onloochenbaar. Niet alleen de vraag naar de oorza(a)k(en) van de armoede dient evenwel aan deze drie-eenheid gerelateerd te worden, de vooropgestelde "oplossingen" evenzeer.

2. Functie(s) van de sociale politiek

Naarmate de kapitalistische ontwikkeling de traditionele feodale en corporatieve organisatie van de Westeuropese economie overwon en het proletarisatieproces, gepaard gaande met verarming, ontworteling en geografische mobiliteit, in omvang toenam, en "problemen" genereerde met betrekking tot de openbare veiligheid en de organisatie van de arbeidsmarkt, drongen wereldlijke en kerkelijke autoriteiten, naast kapitalistische ondernemers er overal op aan om deze toestand, enerzijds onder controle te houden, en anderzijds aan hun noden aan te passen. Allen waren overtuigd van de noodzakelijkheid van concrete sociaal-politieke maatregelen. Tijdens de bestudeerde periode stellen we een moeizaam streven naar een steeds beter georganiseerde en gecoördineerde sociale politiek vast. Deze evolutie verliep evenwel niet rechtlijnig. De kapitalistische ontwikkeling en het proletarisatieproces verliepen niet overal en altijd even snel: er waren veel verschillen zowel op nationaal, regionaal en chronologisch vlak. Daarnaast waren de talrijke gevolgen van het proletarisatieproces voor de tijdgenoten in hun geheel niet te overzien, en zeker niet te voorzien. De verschillende opvattingen die heersten over de "sociale problemen", en de adequate aanpak ervan, werden hoofdzakelijk ingegeven door eigenbelang: percepties wisselden met de gegeven sociaal-economische toestand en de voor- of nadelen die eraan verbonden waren. In de regel waren alle machtsgroepen het er wel over eens dat de lage klasse te allen prijze onder controle moest gehouden worden. Disciplinerend was nodig om de openbare orde te verzekeren. Vooral de wereldlijke en kerkelijke overheden waren bevreesd, respectievelijk voor een ineenstorting van de gevestigde politieke en geestelijke orde. De toenemende geografische mobiliteit van een relatieve surplusbevolking op het platteland werd in dit kader met angstogen aanschouwd. Om de sociaal-politieke stabiliteit te verzekeren moesten bedelarij en vagebondage, daartoe gebrandmerkt als crimineel gedrag, teruggedrongen worden. De geestelijken vreesden voor ontkerkelijking en morele wanorde, en steunden uit dien hoofde de disciplinaire maatregelen van de centrale, regionale en plaatselijke besturen, maar derhalve nog niet met de bedoeling van de staatsmacht te versterken of in stand te houden, en evenmin in het belang van de kapitalisten die nog andere doelstellingen nastreefden. Deze laatsten betoonden vooral interesse voor de winstgevendende tewerkstelling van de paupers. De groei van een relatieve surplusbevolking en de toename van haar geografische mobiliteit werd bijgevolg niet door iedereen op elk moment als een bedreiging aanzien. Mits het reserveleger in goede banen werd geleid met het oog op zijn inschakeling in de arbeidsmarkt op de geschikte plaats en het juiste ogenblik, hadden de kapitalisten geen bezwaren. Bij een toenemende vraag naar arbeidskrachten verzekerde een maximale aanbodverruiming immers minimale loonkosten. De klassetegenstellingen die

daarbij vrijkwamen, moesten via moralisering geneutraliseerd worden. Tal van openbare en private paternalistische initiatieven werden ondernomen om de sociale ongelijkheid als een natuurlijk gegeven te rechtvaardigen. Er werd gesteld dat alleen een verhoogde moraliteit sociale opgang mogelijk maakte. Kortom, het proces van maatschappelijke verandering werd door de diverse machtsgroepen op zeer verschillende manieren waargenomen en geëvalueerd. De functie(s) die de sociale politiek moest vervullen, met name ordehandhaving en/of regulering van de arbeidsmarkt, varieerden bijgevolg naar plaats en tijd. Het is evenwel evident dat naarmate de kapitalistische ontwikkeling zich doorzette, en het maatschappelijk leven in tal van zijn aspecten domineerde, de arbeidsregulerende functie ging primeren. De kapitalisten zullen zich met betrekking tot de uitvoering van hun wensen op de overheid beroepen. Binnen dit kader konden zij hun doelstellingen echter pas bereiken door rekening te houden met de politieke, economische, sociale en ideologische belangen van de andere machtsgroepen die in de centrale en lokale bestuursorganen zetelden. De sociale politiek die concreet tot stand kwam, betrof daarom meestal een combinatie van economische, politieke en kerkelijke belangen.

De openbare onderstand was het voornaamste middel om de vooropgestelde sociaal-politieke maatregelen tot uitvoer te brengen: geen ander instituut was beter geschikt om met betrekking tot beide vooropgestelde functies resultaten te boeken. Religieuze en humanitaire invloeden speelden zeker hun rol bij de totstandkoming en de werking van de openbare onderstand, maar zij vormden er niet de belangrijkste drijfkrachten van. De voornaamste reden van zijn bestaan lag op arbeidsregulerend en controlerend vlak. In alle Westeuropese regio's waar het kapitaal in de produktiesfeer doordrong - tijdens de feodaal-kapitalistische transitie van de late middeleeuwen, en in een aantal centra al van de 13de eeuw af - werden onderstandsmechanismen ingevoerd die de politieke en sociale orde in crisistijd moesten waarborgen, en bij hoogconjunctuur de werkgevers moesten voorzien van goedkope en dociele arbeidskrachten. Sinds het feodale juk was afgeworpen, waarbij de vrijmaking resulteerde in proletarisering en ontworteling, werd arbeid immers in toenemende mate een op de markt verhandelbare waar. Loonarbeid, gekenmerkt door het ontbreken van buiteneconomische of politiek-juridische dwang tot arbeid, werd dominant. Een vrije arbeidsmarkt stelde de werkgevers voor problemen. De economische dwang tot arbeid was volgens hen te zwak, het arbeidsaanbod te klein en de loonkosten bijgevolg te hoog. Bij gebrek aan politiek-juridische dwang drongen zij bij de overheid aan op een buiteneconomisch reguleringsmechanisme om de beschikbaarheid, de prijs en de reproductie van de arbeidskracht in hun voordeel te beïnvloeden. Via de openbare onderstand trachtten zij hun greep op de arbeidsmarkt te verstevigen. Tijdens het ancien régime stelden beschikbaarheid en prijs in de regel weinig problemen dank zij de alomtegenwoordigheid

van een groot arbeidsleger dat, door ondertewerkstelling, werkloosheid en armoede gedreven, zich gewillig kwam aanmelden op plaats en tijdstip waar schaarse arbeid voorhanden was. Alleen in een aantal specifieke situaties was de nood aan arbeidsregulerende maatregelen groot. Regio's en centra met bloeiende exportnijverheden zullen via een systeem van algemene bedeling trachten, enerzijds tijdens kortstondige recessies het arbeidspotentieel in leven te houden en de sociale vrede te bewaren, anderzijds tijdens boomerperiodes het aanbod van arbeidskrachten te reguleren met het oog op een zo laag mogelijke loonkost. De keuze van een afwisselend soepele of minder soepele bedeling, tolerantie of verbod van de bedelarij, bijkomende maatregelen tot arbeidsdwang of niet, mobiliteitsremmende of -stimulerende maatregelen en de tolerantie of bestrijding van subsistentie- en income-pooling-strategieën van het proletariaat, werd bijgevolg bepaald door de veranderlijke graad van sociale stabiliteit en de wijzigende behoeften van de markt. Met de industriële omwenteling was een meer intensieve aanpak van de "sociale problemen" met betrekking tot een tekort of overschot aan arbeidskrachten gewenst. In de regel werd de nood aan een permanent en geregeld arbeidsleger groter naarmate industrieel-

kapitalistische tendenzen het pleit wonnen van het voorheen dominerende handelskapitalisme. In beide gevallen werden via de openbare onderstand arbeidsregulerende maatregelen evenwel systematischer toegepast. Aan de vraag naar manufactuurgoederen leek geen einde te komen. De internationale concurrentie was wel bijzonder scherp, en ondernemers drongen aan op een maximalisatie van het aanbod van arbeidskrachten. Tijdens de talrijke kortstondige recessies was de opvang van de "roerige" werklozen gewenst. Alternatieven voor loonarbeid en subsistentiestrategieën werden tegengewerkt. Het kwam erop aan de arbeidskracht te binden. Daar waar tijdens het ancien régime de kapitalisten bepaalde subsistentiemechanismen ongemoeid lieten, was de nood aan geregelde arbeidskrachten nu zo groot dat zij deze partiële loonafhankelijkheid niet langer in stand wilden houden. De lage lonen stelden wel problemen met betrekking tot de reproductie van de arbeidskracht. De openbare onderstand zou hier een oplossing bieden. De ondernemers meenden dat lage loonkosten en reproductie konden samengaan, mits de organisatie van sociale transfers of sociaal-politieke voorzieningen die toelieten een aantal reproductievoorwaarden aan het loon te onttrekken. De openbare onderstand

Charitas. Cat.nr. 23

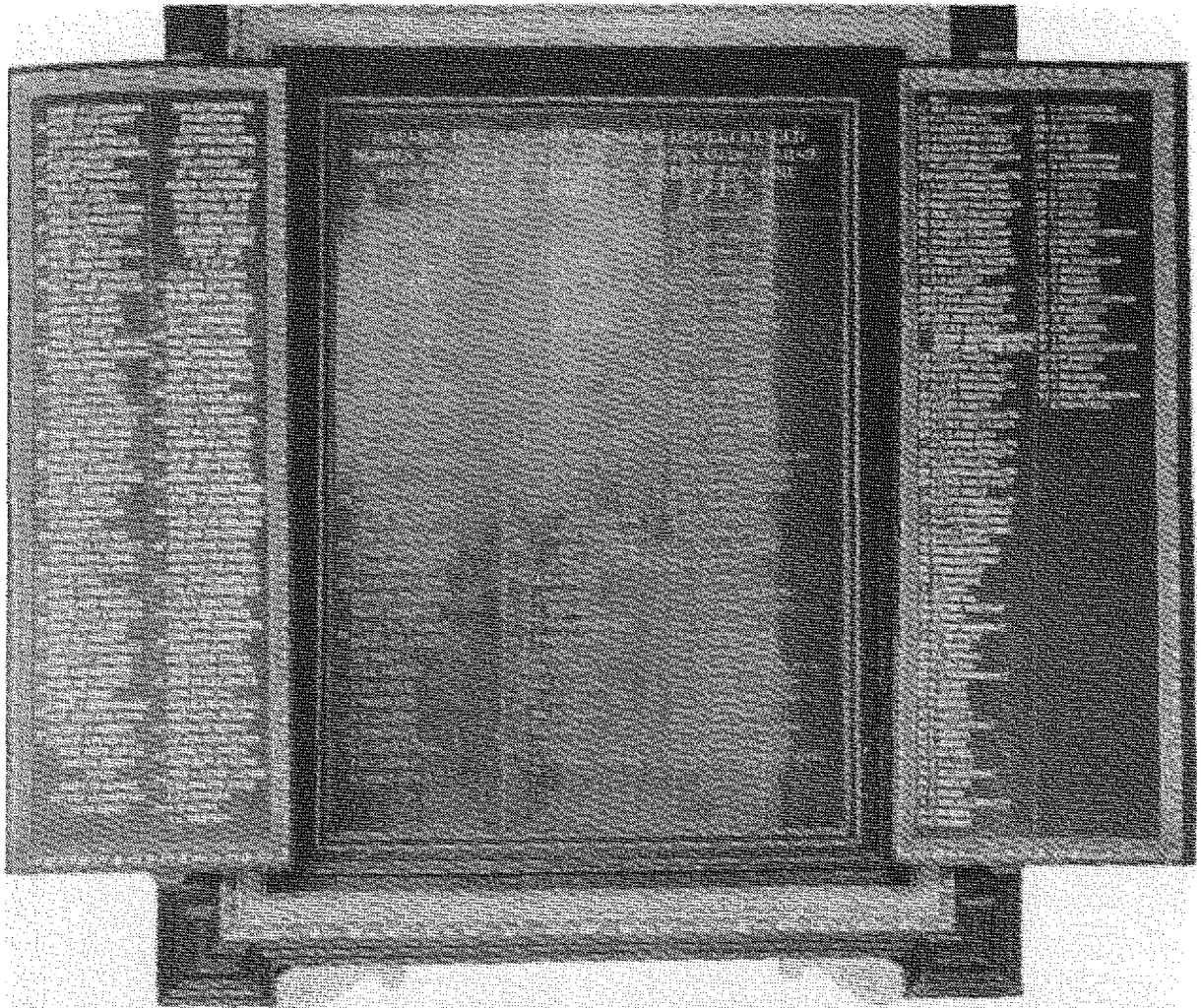
moest via steungelden het loon aanvullen, in geval van arbeidsonbekwaamheid de arbeiders opvangen en bij werkloosheid het proletariaat over de crisis heenhelpen. Het gezin, dé reproductie-eenheid bij uitstek, diende te worden beschermd door het tegengaan van andere samenlevingsvormen en het sanctioneren van armlastigen die er een niet normale familiale levenswijze op nahielden. Kortom, via mechanismen ter partiële decommodificatie van loonarbeid trachtte men de lage loonkost en reproductie van de arbeidskracht in stand te houden. Via indirecte loonsubsidiëring werden een aantal reproductievoorwaarden aan het loon onttrokken en aan andere instanties, met name de openbare onderstand, overgedragen. Op het einde van de 19de eeuw werd de reproductie van de industriële arbeiders in toenemende mate de inzet van de sociale politiek. Verschillende sociaal-politieke voorzieningen werden evenwel aan de openbare onderstand onttrokken, en vervangen door alternatieve sociale voorzieningen die door het proletariaat zelf gefinancierd werden, met name spaarkassen, verzekeringsfondsen, mutualiteiten en veel later ook de sociale zekerheid. (1)

Tot besluit kan men stellen dat economische en politieke factoren de sociale politiek hebben gedomineerd. Mislukking of afwezigheid van uitgebreide maatregelen met betrekking tot de openbare onderstand, in bepaalde regio's en/of bepaalde periodes, kunnen steeds verklaard worden door de aan- of afwezigheid van deze voorwaarden. Uit het overzicht van de sociaal-politieke initiatieven die te Antwerpen werden ondernomen, van de 13de tot het midden van de 19de eeuw, zal naar voren komen dat de verschillende stadia van de kapitalistische ontwikkeling samenvielen met een vergrote ijver op het vlak van de openbare onderstand, en dat daarbij - in hoge mate, zonet uitsluitend - de vooropgestelde functies beoogd werden.

3. Sociale politiek te Antwerpen

1000-1350

Van de vroege middeleeuwen tot en met de 11de eeuw was de opvang van arme zieken, gebrekkigen, wezen, weduwen en bejaarden, naast door plundering of andere rampen getroffen kleine grondbezitters, het monopolie van de kerk, meer bepaald van de abdijen. Op kerkelijke feestdagen bedeeden de monniken tevens brood aan de behoeftigen die in de nabijheid van de abdij woonden. Aan pelgrims en zwervers verleenden ze onderdak en mondvoorraad. Leken bedachten de abdijen met schenkingen om ze in hun actie bij te staan. Al met al bleef dit initiatief vrij beperkt. Van de 12de eeuw af kwam hierin verandering. De traditionele liefdadige stichtingen verruimden hun actieterrain. Leken gingen over tot de oprichting van hospitalen, passantenhuizen, leprozerieën en aalmoezeniershuizen in en rond de steden. De migratie van ontwortelde plattelandsbewoners nam steeds grotere proporties aan en in de steden werd opvang nodig geacht om epidemieën en sociale onrust te voorkomen. Welbepaalde categorieën behoeftigen werden bijgevolg in instellingen onderdak en bijstand verleend. De behoeftige onderbetaalde loonarbeiders werden echter niet als rechtmatige armen beschouwd en slechts in uiterste nood met aalmoezen bedacht. In de loop van de 13de eeuw, toen de sociale ongelijkheid aanzienlijk was toegenomen, werden deze voorzieningen systematisch uitgebouwd. Daarnaast kon een spectaculaire vermeerdering van het aantal caritatieve initiatieven en instellingen vastgesteld worden. In die regio's waar het kapitalisme vaste voet aan de grond kreeg, zijnde de meest verstedelijkte gebieden Vlaanderen, Brabant, Noord-Frankrijk, Noord-Duitsland en Noord-Italië, werd aangedrongen op een betere organisatie van de arbeidsmarkt en een scherpere controle van de openbare orde. De rijkste burgers namen de organisatie van de openbare onderstand zelf in handen: **Tafels van de Heilige Geest**, door hen voorgezeten en gefinancierd, stonden in voor de controle en de bedeling van werklozen met het oog op sociale vrede. Diverse instellingen zorgden voor bijkomende opvang van het werkloze proletariaat. Bij de inrichting van de Tafels werd geopteerd voor een bestaand kader, met name de parochies. De parochiepriester zetelde mee in de raad als vertegenwoordiger van de plaatselijke gemeenschap. Het aantal gesteunden bleef - uitgenomen in tijden van uiterste nood - evenwel beperkt. Het merendeel van de gelden die aan de Tafels werden geschonken, was van de stedelijke middenklasse afkomstig en bestemd voor hun klassegenoten. Het risico op sociale deklassering was voor de kleine zelfstandige producenten immers groot en werd in periodes van sociale opgang des te meer aanvoeld. Het is onzes inziens niet louter toeval dat een groot aantal Antwerpse godshuizen werd opgericht op het einde van de 15de en in het

Triptiek met namenlijst van de aalmoezeners; 1709, Antwerpen, Museum Maagdenhuis

begin van de 17de eeuw; in beide periodes beleefde de middenklasse voorspoedige jaren. Het betrof bijgevolg een vorm van sociale verzekering in geval dat economische problemen haar leden tot "schamele armen" degradeerden. Te Antwerpen werd de eerste Tafel, namelijk die van de Onze-Lieve-Vrouweparochie opgericht in 1249. Diverse verzorgingsinstellingen kwamen tot stand, waaronder als voornaamste het Sint-Elisabethgasthuis, voor 1226 intra muros gesticht en van 1238 af definitief gevestigd op het Elzenveld. (1)

1350-1450

In het begin van de 14de eeuw waren sociale ongelijkheid, verarming en geografische mobiliteit spectaculair toegenomen. In 1348 richtte een verschrikkelijke pestepidemie enorme ravages aan onder de uiterst kwetsbare Westeuropese bevolking. Toen men van de Zwarte Dood enigszins was

bekomen en het economische leven zich herstelde, was er een structureel tekort aan arbeidskrachten. De loonarbeiders, op hun beurt trouw aan de principes van de vrije markt, stelden looneisen. De elites poogden via diverse sociaal-politieke maatregelen hun belangen te vrijwaren. De territoriale vorsten, die in de loop van de 12de-13de eeuw erin geslaagd waren een zekere centralisatie van bestuur herintevoeeren, traden hen daarin bij. Verscheidene ordonnanties werden uitgevaardigd. Met het oog op het behoud van een ruim arbeidsaanbod trachtte men de emigratie van landarbeiders te verhinderen. De steden waren met deze sedentarisatiepolitiek niet gebaat. Zij verwelkomden inwijkelingen met het oog op een verruiming van de arbeidsmarkt en lage loonkosten. Overal werden maximumlonen uitgevaardigd. Men trachtte het aanbod van arbeidskrachten nog verder te verruimen door de uitvaardiging van arbeidsplicht, verbod van bedelarij voor alle validen en strengere selectiecriteria tot het bekomen van onderstand. Bijkomende maatregelen verboden de werknemers hun contract te verbreken. Ook al stegen de lonen in veel geringere mate dan in

BÉDELEN OF BEDÉLEN

een vrijmarktsituatie het geval was geweest, toch bleef de impact van deze ordonnanties beperkt. De vraag naar arbeid was in sommige centra en regio's zo groot, dat migraties niet verhinderd konden worden. Daarbij komt dat de Westeuropese boeren onverzettelijk hun vrijheid verdedigden tegen de heerlijke reactie. Op het vlak van de sociale politiek was wel belangrijke vooruitgang geboekt. De elites ervoeren tijdens de crisis van het feodalisme toenemende beperkingen bij de surplus-extractie gezien de desintegratie van de feodale banden. De 14de-eeuwse ordonnanties die de politiek-juridische dwang tot arbeid probeerden te redden en te herstellen, hebben echter gefaald. In de steden zou een buiten-economisch reguleringsmechanisme oplossing bieden. Een hervorming van de armenzorg was op til. (2)

16de eeuw

Omstreeks 1450 resulteerde de door de kapitalistische ontwikkeling gegenereerde proletarisatie, die gepaard ging met verarming en ontworteling, in een niet meer te stuiten migratiestroom. Deze ontwikkeling hadden de elites niet voorzien en boezemde hen grote angst in. De oorzaken van de sociale ontredde, die aan de basis lag van deze spectaculair toegenomen geografische mobiliteit, werden niet onderkend. De vluchtelingen, die voor het overgrote deel op zoek waren naar werk of enige materiële bijstand, werden gecategoriseerd als vagebonden. Bedelarij en vagebondage waren criminele delicten en werden als dusdanig met lijfstraffen en dwangarbeid bestraft. De centrale en lokale besturen poogden bijgevolg de migratiestroom af te remmen aan de hand van bijkomende repressieve maatregelen. In 1459 ordonneerde Filips De Goede met betrekking tot het hertogdom Brabant dat: 1° bedelarij gelijk stond met vandalisme; 2° bedelaars binnen de drie dagen aan het werk moesten gaan of anders naar de galeien zouden gestuurd worden; 3° alleen kinderen, bejaarden en grote gezinnen nog aalmoezen mochten vragen, mits ze een kenteken droegen van de plaatselijke overheid en zij zich beperkten tot de plaats waar zij onderstandswoonst genoten. Deze bepalingen werden van kracht in Vlaanderen, Holland en Zeeland. In verschillende steden werden naast de Tafels van de Heilige Geest nieuwe instellingen voor algemene bedeling ingericht. Identificatie, selectie en controle van de armenpopulatie werden aanzienlijk verscherpt. In Antwerpen kwam in 1458 de **Camer van de Huysarmen** tot stand. (3)

Het resultaat van de repressieve maatregelen was echter zeer beperkt. Het aantal bedelaars bleef toenemen; draconische straffen konden dat niet verhinderen. Het feit dat elke stad haar immigranten uitdreef, legde de stroom niet stil. Integendeel, de permanente migratie werd voor velen een door materiële nood gedreven noodzakelijke levenswijze.

Al wilde de overheid uitsluitend bedelaars arresteren, dan was dit bij gebrek aan gerechtsdienaars niet te verwezenlijken... en wie ging voor hun onderhoud instaan? Tijdens de eerste decennia van de 16de eeuw werd overal aangedrongen om op één of andere manier in de opvang van deze rondtrekkende paupers te voorzien. Angst en naastenliefde, maar vooral ook economische motieven speelden daarbij een rol. Alle belanghebbenden waren overtuigd van de noodzaak om de openbare onderstand radicaal te hervormen. De traditionele instellingen waren ontoereikend. Hoe zou men echter deze hervorming aanpakken zonder de bestaande instanties voor het hoofd te stoten met grootscheepse administratieve hervormingen en vooral: wie zou deze operatie financieren? De goeude burgers betoonden in de regel pas interesse voor de door vooraanstaande intellectuelen uitgedachte sociaal-politieke strategieën op het moment dat een combinatie van twee factoren zich opdrong: enerzijds een escalatie van sociaal en politiek geweld, anderzijds de nood aan een efficiënte regulering van de arbeidsmarkt met betrekking tot snel expanderende exportnijverheden. (4)

Aan de eerste voorwaarde werd voldaan gedurende de jaren twintig en dertig van de 16de eeuw. Na de verschrikkelijke duurte van 1521/22 en aanhoudend hoge graanprijzen tot de goede oogst van 1525, zagen de stedelijke proletariërs hun koopkracht ineens dalen. De binnenlandse vraag naar industriële producten verminderde op een moment dat de afzet op de buitenlandse markt moeilijkheden ondervond. Ondertewerkstelling en werkloosheid grepen om zich heen. Overal in Europa werd heftig gereageerd op de wisselende conjunctuur. De sociale troebelen bleven aanvankelijk beperkt tot broodrellen. Na verloop van tijd gingen de geschoolde arbeiders evenwel over tot stakingen en betogingen. Zij eisten dat de lonen aan de gestegen levensduurte zouden aangepast worden. Weldra begonnen ook de kleine ambachtsmeesters, die met een schrikbarende concurrentie van de kapitalistische ondernemers en kooplieden-ondernemers kregen af te rekenen, een vuist te maken en stelden zich aan het hoofd van het oproer. Zij waren ten eerste gemotiveerd om hun verworven positie niet zonder verzet aan de kapitalisten prijs te geven. De loonarbeiders werden handig als stoottroepen ingezet. Na verloop van tijd verloor de middenklasse evenwel haar greep op de concrete actie. Het volk stelde radicalere eisen tegen de concentratie van de rijkdom, het monopoliestreven van de kapitalisten en de rijkdom van de geestelijkheid. De sociale problemen evolueerden tot politieke en religieuze twisten. De duurte van 1530/31 deed de koopkracht nog verder dalen. De werkloosheidscijfers stegen aangezien de exportnijverheden nog steeds in een crisistoestand verkeerden. De steden werden bovendien overspoeld met ontwortelde plattelandsbewoners die het leger werklozen kwamen vervoegen. Velen werden geweerd en trokken van stad tot stad op zoek naar werk, een mogelijkheid zich opnieuw ergens te kunnen vestigen of in elk geval niet van de honger om te komen. De elites sloegen in paniek bij het dagelijks aanschouwen van

De rede van Antwerpen, A. Dürer, 1520

de horden bedelaars die stad en platteland "afschuimden". De centrale overheid besloot om tussenbeide te komen. Op 7 oktober 1531 werd door Karel V geordonneerd dat bedelen ten strengste verboden was. Zodoende hoopte men de stroom van migranten op zoek naar materiële bijstand stil te leggen. Het stond de steden verder vrij concrete maatregelen uit te werken om de werklozen op te vangen en de openbare orde opnieuw te herstellen. De keizer deed wel een aantal voorstellen die een efficiënte sociale politiek garandeerden. De traditionele armenzorg diende gereorganiseerd te worden. De oprichting van een "Gemene Beurs" of een centralisatie van de bestaande private en publieke fondsen was hiertoe een *conditio sine qua non*, net zoals arbeidsplicht voor alle valide armen, ongeacht hun leeftijd of geslacht en aan het loon door de werkgevers bepaald. Alcoholisme en goklust moesten bestraft worden. Overal in West-Europa werden hervormingen doorgevoerd: tussen 1522 en 1546 kozen 62 centra, waarvan 45 voor 1536, voor een systematische en gecoördineerde sociale politiek in vervanging van een voortdurende herhaling van het bedelarij- en vagebondageverbod dat niets opleverde. In de Nederlanden gooiden tijdens dezelfde periode 15 of 16 steden het over een andere boeg. Bergen en Leper hadden al in 1525 hun openbare onderstand

gereorganiseerd; zij waren voorlopers. In talrijke centra werd echter weinig enthousiast op de keizerlijke adviezen gereageerd. Het verzet tegen de financiële offers tot oprichting van een gemene beurs was groot. Een algemene bedeling werd veel te duur geacht; men verkoos de bedelarij binnen bepaalde marges te tolereren. Steden met belangrijke exportnijverheden waren wel geïnteresseerd in een reorganisatie van de openbare onderstand tot een gecentraliseerd en gecoördineerd systeem van algemene bedeling, dat dank zij een gedetailleerde kennis van de armenpopulatie, een optimale regulering van de arbeidsmarkt toeliet, eenmaal de vooruitzichten met betrekking tot de exportnijverheid verbeterden. Kortom, de nieuwe sociaal-politieke opvattingen werden pas gefinancierd op het moment dat het streven naar openbare veiligheid kon samengaan met economische belangen. (5)

Een hervorming mocht bijgevolg verwacht worden in Antwerpen - de metropool van de wereld waar ondernemers, kooplieden-ondernemers en financiers een efficiënte regulering van de arbeidsmarkt hooghielden en alle elites de controle over de groeiende populatie van arme ingezetenen en immigranten wensten te garanderen. Na de uitvaardiging van de keizerlijke ordonnantie van

BÉDELEN OF BEDELEN

7 oktober 1531 was er in Antwerpen van een centralisatie van de steunfondsen niets terecht gekomen; de exportnijverheden verkeerden immers in crisis. De sociale onrust was in de Scheldestad wel bestendig aanwezig, maar bleef in vergelijking met andere steden beperkt. Talrijke weeklachten vanwege de aalmoezeniers over het toenemend aantal behoeftigen konden de elites niet tot een reorganisatie van de openbare onderstand bewegen. Zes maanden na datum herhaalde Antwerpen enkel het verbod op de bedelarij. Pas bij de aanvang van haar tweede grote expansiefase (1540-1565), toen het erop aankwam de regulering van de arbeidsmarkt te optimaliseren, waren de kooplieden-ondernemers bereid gelden voor een systeem van algemene bedeling beschikbaar te stellen, mits een centralisatie van de bestaande steunfondsen werd doorgevoerd. De bedelarij moest met *alle* middelen bestreden worden en valide paupers, ongeacht hun leeftijd of geslacht, moesten hun arbeidskracht aanbieden tegen het loon door de werkgevers bepaald. Talrijke particuliere instellingen weigerden evenwel hun fondsen in een gemene beurs te storten. Op 15 november 1540 stipuleerde de magistraat, dat de goederen die toebehoorden aan de Tafels van de Heilige Geest, de godshuizen, het Sint-Julianusgasthuis en andere liefdadige instellingen aan de aalmoezeniers overgedragen moesten worden. Uitzondering werd gemaakt voor de godshuizen en de "bussen" of steunfondsen van de ambachten. De heiliggeestmeesters van Onze-Lieve-Vrouw droegen hun fundatieën daadwerkelijk over, maar de godshuizen verzetten zich hardnekkig, hoewel paus Julius III in hoogsteigen persoon het initiatief van de magistraat goedkeurde. Deze laatste eiste bovendien een administratieve reorganisatie: de aalmoezeniers noteerden voortaan de naam, het adres, de leeftijd, de burgerlijke stand, het beroep, de fysieke conditie en het loon van ieder gezin dat voor openbare onderstand in aanmerking kwam. Dit sluitend overzicht van het aantal bedeeden, hun kwalificaties en inkomsten was van groot belang met het oog op de arbeidsregulering en ordehandhaving. Naargelang de economische en politieke omstandigheden kon men soepelere of strengere selectiecriteria hanteren en de hoofdelijke uitkeringen respectievelijk verhogen of verlagen. Het nieuwe systeem was evenwel niet goedkoop en daarom bijzonder conjunctuurgevoelig. Kooplieden-ondernemers financierden zolang zij er het nut van inzagen, met andere woorden zolang zij behoefte hadden aan arbeidsregulerende maatregelen. Gedurende de periode 1551-1559 worstelde de Antwerpse economie met een recessie. Het aantal behoeftigen nam op korte termijn aanzienlijk toe. In 1555 stelden de aalmoezeniers uitdrukkelijk dat, ofschoon zij jaarlijks duizenden guldens uit eigen zak toelegden, de ontvangsten van de Camer van de Huysarmen niet eens volstonden om de zwartste miserie te lenigen. De particuliere fondsen moesten aan hen overgedragen worden, wilde men een ramp vooralsnog vermijden. De Tafels bleven evenwel weigeren hun gelden in de centrale kas te storten. In 1558 wendden de Antwerpse aalmoezeniers zich ten einde raad tot de landvoogd, Emmanuel Filibert van

Savoie, die het rekest doorstuurde naar de Raad van Brabant. Deze laatste besliste op 4 maart 1558 in het voordeel van de aalmoezeniers: de magistraat moest de centralisatie doorvoeren. Op 5 mei beval hij dat alle fundatieën onmiddellijk in handen van de aalmoezeniers gegeven moesten worden, met uitzondering van het Sint-Elisabethgasthuis, Terzielen en de "Infermerie" van het Begijnhof. Het Sint-Julianusgasthuis zou door het stadsbestuur zelf beheerd worden. De aalmoezeniers kregen daadwerkelijk de beschikking over de inkomsten van de Tafels, maar het zou nog tot het einde van de 16de eeuw duren vooraleer zij ook de meeste kleine godshuizen controleerden. Het is genoegzaam bekend welke economische, sociale en politieke problemen Antwerpen en de Nederlanden troffen van het midden van de jaren zestig af. Van een gecoördineerde sociale politiek kwam in die omstandigheden steeds minder terecht. Gezien de periodieke verstoring van handel en nijverheid en de slappe vooruitzichten, werd een gemene beurs door de economische belangen overbodig geacht. Het nieuwe systeem van algemene bedeling kende een laatste opflakking tijdens de Calvinistische Republiek (1579-1585), toen de rebellen te allen prijze intra muros de controle over het proletariaat moesten behouden om met kans op slagen de onafhankelijkheid van de metropool te blijven bevechten. (6)

Er dient te worden opgemerkt, dat de sociale politiek in Antwerpen geenszins beperkt bleef tot de organisatie van de openbare onderstand als een systeem van algemene bedeling en het daarmee gepaard gaande streven naar centralisatie van de beschikbare gelden. De magistraat nam bijkomende maatregelen ter regulering van de arbeidsmarkt en controle van de openbare orde, zoals: de uitvaardiging van maximumlonen, het strikt reguleren van de werkdag, het beperken van het aantal verlofdagen en het verbieden van verenigingen van gezellen. Het is evident, dat de aalmoezeniers niet het volledige arbeidspotentieel controleerden: deze maatregelen waren daarom in het bijzonder bedoeld aan het adres van zij die niet op de armenlijsten voorkwamen. De aalmoezeniers financierden ook bijkomende initiatieven en particuliere instellingen mochten in moeilijke jaren meermaals op geldelijke steun rekenen. In navolging van vele humanisten en religieuze hervormers meenden zij het sociale probleem - arm door eigen schuld - bij de wortels te moeten aanpakken, met name door de opvoeding van de kinderen uit arme gezinnen tot doctiele arbeidskrachten. De toenemende verarming resulteerde in een spectaculaire aangroei van het aantal jongeren zonder familiale bindingen, vondelingen en wezen. Adolescenten werden opgepakt en tewerkgesteld bij meesters in de stad of uitbesteed op het platteland; meestal zonder geldelijke vergoeding. Weeshuizen en vondelingenhuisen waren niet nieuw, maar schoten in de late 15de en 16de eeuw overal als paddestoelen uit de grond. In 1555 telden de Antwerpse aalmoezeniers niet minder dan 1.500 vondelingen en verlaten kinderen. Geestelijken en vooral particulieren verleenden de aalmoezeniers

de financiële middelen om aan het jeugdprobleem meer aandacht te besteden. In 1558 kwam op de Paardenmarkt het Knechtjeshuis tot stand met de gelden van Johanna van Schoonbeke. Voor de weesmeisjes werd al in 1552/53 door Jan van der Meeren geld beschikbaar gesteld om in de Lange Gasthuisstraat het Maagdenhuis in te richten. Deze instelling werd in 1564 verbouwd en in 1568 uitgebreid. De aalmoezeniers besteedden steeds meer aandacht aan het door hen in 1531 opgerichte Vondelingenhuis in de Sint-Rochusstraat en aan een aantal kleinere opvangcentra voor kinderen die al eerder op verschillende plaatsen in de stad gevestigd waren. In het Sint-Jacobsgasthuis werden arme jongens "onderwezen". De aalmoezeniers waren ook betrokken bij de oprichting en het beheer van de meeste godshuizen. Zes instellingen werden evenwel beheerd door de respectievelijke ambachten die ze voor hun leden hadden gesticht en vijf waren particulier bezit. Uit hun opnamecapaciteit blijkt overduidelijk dat zij niet bestemd waren voor de arme ingezetenen: op het einde van de 18de eeuw telde men 29 godshuizen die samen ongeveer 230 bejaarden herbergden. De stichters of diegenen die de aalmoezeniers daartoe de nodige middelen overhandigden, behoorden op zijn minst tot de goeide middenklasse en bestemden de plaatsen voor hun eigen leden. Het betrof hier een vorm van sociale verzekering. Dit motief primeerde in de meeste gevallen, maar daarnaast speelden ook religieuze overwegingen een rol of beoogden de schenkers het prestige van hun familie te verhogen. De aalmoezeniers of het stadsbestuur waren tot meermaals bereid om onafhankelijke instellingen geldelijk bij te staan. Het Sint-Elisabethgasthuis kon dikwijls op financiële hulp rekenen. Voor andere instellingen kan hetzelfde verondersteld worden. Het klooster van Terzieken, bestemd voor Leprozen, werd gesticht in 1231-1237 op het Galgenveld en was van 1586 af intra muros gevestigd. Het Sint-Rochusgasthuis dat al in 1496 voorzag in de opvang van een beperkt aantal pestlijders, fungeerde naast de veel grotere instelling die in 1549 door de magistraat in de Nieuwstad werd gebouwd en het in 1512/13 opgerichte pesthuis van het Sint-Elisabethgasthuis. In de Sint-Rochusstraat was, palend aan het pesthuis en het Vondelingenhuis, ook een Dulhuis of Zinnelozenhuis gevestigd. Nachtverblijven waren: het Vrouwkenshuis gesticht voor 1353 en het Sint-Jacobsgasthuis dat al in 1399 aanwezig was. Het Sint-Julianusgasthuis (1305) werd door de magistraat zelf beheerd. (7)

Last but not least waren ook kerkelijke instanties op het vlak van de armenzorg actief. Naast het feit dat meestal geestelijken als personeel fungeerden in diverse verzorgings- en opvangcentra, dat abdijen geneeskundige zorgen verstrekten, arme kinderen onderwezen, bedelingen organiseerden of andere werken van barmhartigheid beoefenden en dat allerlei stichtingen voor de bedeling van aalmoezen in handen waren van geestelijken, was de kerk vooral begaan en betrokken bij de morele (her)opvoeding van de armen. De burgerlijke elites, die allen-orde en

discipline predikten, meenden dat hier toch vooral een taak was weggelegd voor de kerk. Deze laatste was van oudsher, zij het dan uit christelijke overwegingen, met het zieleheil van de allerarmsten begaan. De "goddeloze armen" zouden via tal van initiatieven op het rechte pad geholpen en gehouden worden. Na het Concilie van Trente en voornamelijk van de late 16de eeuw af, toen de troebelen in de Zuidelijke Nederlanden voorbij waren, was de kerk in het kader van de Contra-Reformatie bijzonder actief om ook de lage klasse het katholiek gezag in te prenten. De beter opgeleide pastoors onderrichtten hun parochianen in de wetten van het geloof, controleerden ze op demografisch vlak via een nauwkeurige notitie van huwelijken, geboorten en overlijdens in parochieregisters, hielden nauw toezicht op hun zondagsplicht en legden het volksvermaak aan banden. Kerkelijke rechtbanken voerden een ware kruistocht tegen individuen of gemeenschappen die zich overgaven aan zogenoemd heiden en afwijkend sexueel gedrag. Na het Concilie van Trente kregen de kerkelijke interventies bovendien een wettelijke basis. In 1565 kende Filips II de pastoors het recht toe de armenlijsten te controleren om na te gaan of de bedeeden regelmatig prakticeerden. In Antwerpen moesten de ondersteunden aan de aalmoezeniers ten minste één keer per jaar een biechtteken kunnen voorleggen en er werd op toegezien dat ze hun paasplicht vervulden. In de 17de eeuw zouden tal van overheidsordonnanties de kerk nog verder steunen bij de repressie van de ziel der lage klasse. (8)

17de eeuw

Op 17 augustus 1585 gaven de Antwerpse calvinisten zich over. Van 1577 af hadden zij de openbare onderstand georganiseerd zoals in 1531 en 1540, respectievelijk door de vorst en de magistraat, geordonneerd. Weldra herstelde de Antwerpse economie. De industriële expansie van de eerste helft van de 17de eeuw bleef evenwel beperkt tot de fabricage van luxegoederen. De produktie van goedkope weefsels verplaatste zich in toenemende mate naar het platteland. In de Scheldestad was de behoefte aan ongeschoolde arbeiders fel geslonken, zodat de openbare onderstand er geen fundamentele bijdrage tot de industriële expansie kon leveren. Met het verlies van zijn arbeidsregulerende functie bleef er van de 16de-eeuwse hervorming niet veel meer te bespeuren: de "Gemene Beurs" verloor zijn centraliserende functie. Van 1650 tot 1750 beleefde de Antwerpse industrie een zware crisis die met grote werkloosheid gepaard ging. Alleen het kant bleef overeind en kende een grote bloei. Het aanbod van arbeidskrachten was in deze sector evenwel zo groot, dat bijkomende regulerende en controlerende maatregelen achterwege konden blijven. De disciplinerende van het proletariaat werd daarom nog niet ongemoeid gelaten. (9)

BÉDELEN OF BEDÉLEN

In de loop van de 17de eeuw was het proletariaat overal in West-Europa, zowel absoluut als relatief, in omvang toegenomen. Deze permanente klasse van arbeiders-armen werd door de elites in een hogere graad als problematisch ervaren. Bedelarij, vagebondage, weerspannigheid en vooral de materiële nood van een groot deel van de bevolking bleven niet langer beperkt tot occasionele bijprodukten van economische veranderingen, maar werden een permanent gegeven. De oorzaak werd nog steeds bij de armen zelf gezocht. De mercantilistische

gediend werden. Deze zogenoemde doctrine van het nut van de armoede, met andere woorden van het nut van de lage lonen, rechtvaardigde strenge maatregelen tegen de behoeftigen. Na identificatie werden de schuldigen geseseld, eventueel gebrandmerkt en opgesloten in werkhuizen. De gewillige en onwillige leden van het proletariaat werden dus gescheiden. Naargelang de graad van kapitalistische ontwikkeling varieerde de werkhuisfunctie van opvoeding via tewerkstelling tot verplichte tewerkstelling van uiterst goedkope arbeid

De bedelaars, P. Brueghel de Oude, 1568

economisten waren ervan overtuigd, dat de arbeid voor de natie een bron van rijkdom was, die ten volle diende benut te worden. Armoede of lage lonen waren in dit verband van essentieel belang. De arbeiders-armen werden geacht in ruil voor de laagste lonen en bijgevolg in een permanente staat van armoede, hun arbeid in dienst van het nationaal belang beschikbaar te stellen. Lage verdiensten en een grote onderlinge concurrentie zouden hen bovendien ijverig houden. Inkomenszekerheid leidde tot luiheid. Zij die zich niet vrijwillig schikten, moest men onderwijzen hoe de nationale belangen het best

uit louter economische overwegingen. De stichters hadden in de regel drie doelstellingen voor ogen: 1° de arbeiders-armen aansporen tot het vervullen van hun plichten tegenover de samenleving en zich bijgevolg voor het allerlaagste loon, uit angst voor de strenge werkhuizen, beschikbaar te stellen; 2° de weerspannigen via dwangarbeid in deze werkhuizen tot dociele loonarbeiders op te leiden; 3° enige winst te boeken of ten minste de uitgaven met de verkoop van de productie te dekken. In landen met een sterke kapitalistische expansie stond deze laatste doelstelling voorop. Daar ook kenden deze instellingen een

groot succes en bleven zij lange tijd operationeel. Het is niet louter toeval dat de eerste inrichtingen verschenen in de Republiek der Verenigde Provinciën - de economische groeipool van West-Europa tijdens de eerste helft van de 17de eeuw. Meer dan de helft van de instellingen bevond zich dan nog in de provincie Holland, het commerciële en industriële zenuwcentrum van de Republiek. In de Zuidelijke Nederlanden kwamen disciplinaire inrichtingen tot stand in Antwerpen, Brugge, Brussel, Gent, Leper en Mechelen. Economische motieven speelden bij hun oprichting evenwel een geringe rol. De instellingen leverden zo goed als niets op en waren bijzonder duur. Het Antwerps "dwinghuis" was geen lang leven beschoren. Op 4 januari 1613 werd besloten om het pesthuis op de "Papieren Meulen", een erf gelegen aan de Timmervliet en gebouwd in 1604/5, als een correctiehuis in te richten. Op 12 augustus 1625 werd het Antwerpse Tuchthuis evenwel opnieuw voor pestlijders open verklaard. Elders werden deze instellingen na enkele decennia bevolkt door gedebaucheerde personen, die op verzoek van hun huisgenoten geïnterneerd werden ten einde een schandaal te vermijden, naast alcoholisten, prostituées of werden zij ingericht als hospitalen of armenhuizen met een asielfunctie. (10)

Naargelang de graad van kapitalistische ontwikkeling werd ook de nood aan een regulering van de geografische mobiliteit anders gevoeld. Steden met belangrijke exportnijverheden en nood aan goedkope arbeidskrachten, waren voorstanders van een grotere geografische mobiliteit, maar dan wel gericht naar de behoeften van de arbeidsmarkt. In proto-industriële regio's verkozen de kooplieden-ondernemers en de grootgrondbezitters evenwel een sedentaire politiek met de bedoeling het arbeidsleger op het platteland te houden. Een versoepeling of herscherping van residentiecriteria met betrekking tot de openbare onderstand, de zogenoemde wetgeving op de onderstandswoonst, kon daarbij de migratiestroom enigszins stimuleren of afremmen. Aangezien de behoefte aan goedkope arbeidskrachten in de steden in ruime mate werd bevredigd door het lokale proletariaat en landbouw en plattelandsindustrie de nationale economie domineerden, werd in de Zuidelijke Nederlanden voor sedentarisatie gekozen. Een edict van 1617, toegelicht met een decreet van 1618, bepaalde weliswaar een relatief soepele verblijfsduur van drie jaar vooraleer men recht op onderstand elders dan in zijn geboorteplaats kon verwerven, maar in de praktijk trachtten vele steden en gemeenten zich aan deze regeling te onttrekken om nog strengere bepalingen uit te vaardigen. Vele centra die op economisch vlak weinig te betekenen hadden, of met een crisis kampten, waren niet geneigd massa's ontwortelde plattelandsbewoners te onderhouden of nodeloos hun werklozenpopulatie te laten aangroeien, met een verhoogd risico op sociale onrust voor gevolg. (11)

De Antwerpse openbare onderstand werd in de loop van de 17de eeuw hoe langer hoe meer herleid

tot wat aan de vooravond van de 16de-eeuwse hervormingen gebruikelijk was: de traditionele middeleeuwse armenzorg. De elites waren andermaal meer geneigd hun gelden aan private organisaties te geven. Sommige families verkozen zelf op te treden, zij het om prestige- of paternalistische redenen. Met het oog op sociale harmonie werd de voorkeur gegeven aan een persoonlijke band boven giften aan een openbare instelling zoals de Camer van de Huysarmen. Zolang de elites op de steun van de middenklasse konden rekenen, wierp deze paternalistische politiek zijn vruchten af. Na het midden van de 17de eeuw werden de kleine zelfstandige producenten evenwel met sociale deklassering en proletarisering bedreigd. Om de sociale vrede te bewaren, werd dan steeds meer een beroep gedaan op de kerk. De greep van de geestelijkheid op de "moraliteit" van de lage klasse was in het kader van de Contra-Reformatie steeds groter geworden. De volgende ordonnanties vanwege de centrale overheid vergemakkelijkten de kerkelijke actie: 1° 1601: geen toneelvoorstellingen zonder de goedkeuring van de lokale geestelijkheid; 2° 1606: de kerk kreeg de steun van de overheid in haar strijd tegen de hekselij; 3° 1607: op de uren van de kerkelijke eredienst waren herbergbezoek, dansen en het bijwonen van toneelvoorstellingen verboden; 4° 1608: de bepalingen, met betrekking tot de leken, van de Derde Provinciale Synode van Mechelen, kregen kracht van wet: de bisschoppen mochten voortaan de rekeningen van alle openbare onderstandsinstituten jaarlijks visiteren; 5° 1609: naar dezelfde Synode werd bepaald dat gesteunde armen die hun kerkelijke plichten niet volbrachten van de armenlijsten geschrapt moesten worden: de eerste keer voor drie maanden en bij herhaling voor altijd; 6° 1613: een huwelijksfeest moest beperkt blijven tot 40 genodigden; 7° 1616: de lokale autoriteiten werd bevolen het aantal cafés te beperken; 8° 1618: de overheid bekrachtigde weliswaar het recht op toezicht van de wereldlijke overheid met betrekking tot de liefdadige instellingen, maar de toenemende invloed van de geestelijken, die gepaard ging met een verlies aan controle voor de wereldlijken, werd in de praktijk niet tegengegaan. (12)

1750-1850

De eeuw na 1750 werd gekenmerkt door de definitieve doorbraak van de kapitalistische arbeids- en produktievoorwaarden in alle sectoren van de economie. Massale ontwortelings- en deklasseringsprocessen deden de omvang van het proletariaat op korte termijn spectaculair aangroeien. We wezen reeds eerder op de demografische component van het proletarisatieproces, de lage lonen en stijgende voedselprijzen, de spiraal van zelfexploitatie, de toenemende surplus-extractie en de vergrote kwetsbaarheid gezien de voortdurende reallocatie van de economische activiteiten op

BÉDELEN OF BEDÉLEN

regionaal, nationaal en internationaal vlak. Overal waar het kapitalisme doordrong, kon een verarming van brede lagen van de bevolking vastgesteld worden. Zowel in regio's die met werkloosheid en ondertewerkstelling te kampen kregen, als op plaatsen waar de economie in volle expansie verkeerde, mochten de arbeiders steeds meer werkuren presteren voor steeds minder verdiensten. De hongerdood was nooit veraf. Een grote opgave voor de openbare onderstand? Neen, de leniging van de armoede was nog steeds geen doel op zich. De arme was immers zelf verantwoordelijk voor zijn miserie. De sociale politiek werd nog steeds gevoerd in functie van de regulering van de arbeidsmarkt en/of controle van de openbare orde. De lokale of regionale economische voorwaarden waren bij de keuze van één of een combinatie van beide functies dominant. In de Zuidelijke Nederlanden bestond geen overheidsverplichting ter zake, daarvoor waren de regionale verschillen te groot. Aangezien een uniforme sociale politiek ontbrak, hadden de steden en regio's de keuze tussen een brede waaier van mogelijkheden. Van een ingewikkeld systeem van algemene bedeling, waarbij regulering en controle optimaal verwezenlijkt werden, tot een discontinu en ongedifferentieerd hulpbetoon, toegepast onder vorm van liefdadigheid op louter individuele basis. Kortom, tussen verfijnde versies van het 16de-eeuwse systeem of de middeleeuwse traditionele armenzorg. In het kader van een zich drastisch wijzigende internationale arbeidsverdeling kon Antwerpen bij de winnaars gerekend worden. Van 1750 tot 1785 was zij een industrieel centrum van eerste rang, en na 1799 herleefde zij als wereldhaven. De economische belangen waren in beide gevallen groot en de interesse voor nieuwe strategieën ter regulering en/of disciplineren van het proletariaat navenant. (13)

Gedurende de eerste helft van de 18de eeuw profiteerde het rurale en stedelijke proletariaat in de Zuidelijke Nederlanden van een relatief hoge koopkracht. Op het platteland overtrof de vraag naar arbeidskracht veruit het aanbod, zodat voldoende werkgelegenheid voor de thuiswerkers voorhanden was. De stijging van de graan- en pachtprizen was nog zeer gematigd. In de steden lag de koopkracht van de arbeidersgezinnen eveneens vrij hoog. In Antwerpen werd de ondergang van de traditionele nijverheid "gecompenseerd" met een grotere werkgelegenheid voor vrouwen en kinderen in de kantsector. De reconversie van de industriële activiteit naar het platteland ging er gepaard met een daling van het bevolkingscijfer, ontlastte de druk op de arbeidsmarkt en deed de huishuurprizen dalen. Lage graanprizen werden er genoteerd. De openbare onderstand bleef op de oude leest geschoeid. De centrale overheid beperkte zich tot een aantal kortstondige acties tegen de bedelarij en landloperij. De nog operationele tuchthuizen werden niet langer door onverbeterlijke bedelaars of werkonwilligen bevolkt, maar waren heringericht als gevangenissen. In 1738 werd voor hen wel een kleine instelling te

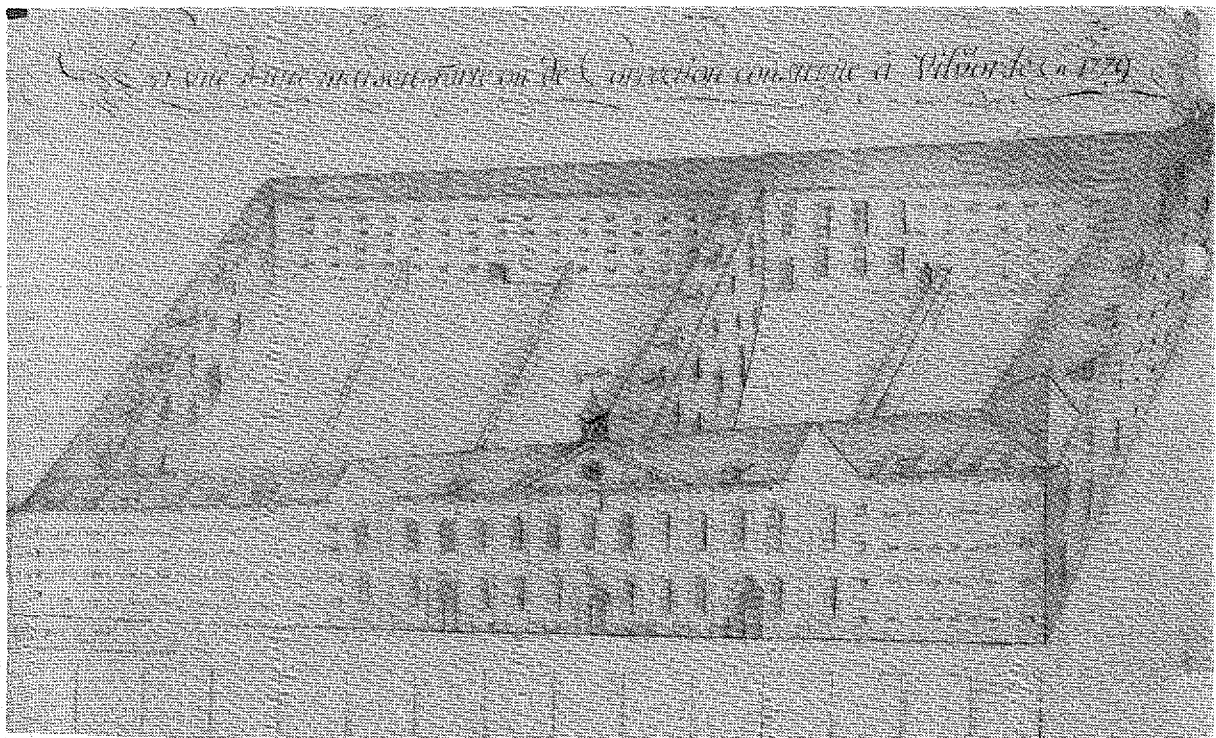
Roermond voorzien. In 1751 drong de centrale overheid in de provincies vruchteloos aan om meerdere van deze instellingen te financieren. Daarnaast dient te worden opgemerkt, dat zij met de Verklaring van 24 oktober 1750 vergeefs poogde om de over het land sterk uiteenlopende voorschriften met betrekking tot de onderstandswoonst te harmoniseren. (14)

Van de jaren zestig af kon op het platteland een achteruitgang van de levensstandaard vastgesteld worden. Na 1770 kwam een massale ontworteling op gang. In Antwerpen ging de uitbouw van nieuwe nijverheden gepaard met sociale deklassering en proletarisering van vele kleine zelfstandige producenten, de desintegratie van het corporatief stelsel, de grotere aanwending van vrouwen- en kinderarbeid en een toenemende afhankelijkheid en kwetsbaarheid voor alle werknemers. Daarnaast stegen de voedsel- en huishuurprizen. De lonen werden, gezien het overaanbod aan arbeidskrachten en de maatregelen van de openbare onderstand (zie verder), niet aan de levensduurte aangepast. De exportnijverheden bloeiden en grote winsten werden geboekt. De sociale repercussies van dit transformatieproces werden door de elites niet geproblematiseerd, tenware regulering van de arbeidsmarkt én controle van de openbare orde konden samengaan. De Antwerpse aalmoezeniers wezen er in 1766 nog tevergeefs op, dat het aantal armen "soodanich (is) comen aen te groeyen dat sij daegelyckx meer ende meer aen de goede luyden te last worden ende zelfs de publicque rust zijn stoorende". In 1773 was de verarming zozeer toegenomen, dat zij aan de magistraat meldden, dat men het aantal paupers "daegelijckx siet aengroeyen". Over een ingrijpende reorganisatie van de openbare onderstand waren alle partijen het voornog niet eens geworden. Een consensus werd niet van vandaag op morgen bereikt. (15)

De centrale overheid was vooral bekommerd om de zich uitbreidende geografische mobiliteit die naar haar mening de openbare veiligheid in gevaar bracht. De Kaderwet van 14 december 1765 herhaalde het verbod op de bedelarij, beperkte de steunverlening tot de geboorteplaats of de plaats waar men onderstandswoonst had verworven en drong aan op een reorganisatie van de openbare onderstand, waarbij alle fondsen gecentraliseerd moesten worden en een armentaks geheven. Omstreeks 1770 besloot de regering tot een meer repressieve politiek onder leiding van de door Karel van Lorreinen ter zake gevolmachtigde minister Starhemberg. Bedelarij, vagebondage, prostitutie en andere uitwassen van "immoreel gedrag" werden hardhandig aangepakt. Overal werd erop aangedrongen de rondlopende paupers op te sluiten, te werk te stellen en te "herscholen" tot ijverige en doctiele arbeidskrachten. In 1771 publiceerde Jean-Jacques Philippe Vilain XIII, eerste schepen van Gent en voorzitter van de Staten van Vlaanderen, een *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et les fainéants*, waarin hij bepleitte de bedelaars in elk geval te straffen, maar

hen vooral toch ook te leren arbeiden. Deze opleiding moest zich voltrekken in aangepaste instellingen die konden bestaan van de verkoop van hun produktie. Zodoende werd het aanbod van bekwame en gewillige arbeidskrachten verruimd en zouden de lonen aanzienlijk dalen. Vilain XIII baseerde zich voor een deel op de stellingnames van Goswin de Fierlant, lid van de Geheime Raad. Fierlant verklaarde, dat het de centrale en lokale autoriteiten ontbrak aan wetgevende en institutionele mogelijkheden bij de bestrijding van bedelarij en vagebondage: er waren enerzijds geen tuchthuizen voorhanden ter opsluiting en opvoeding en anderzijds waren de bestaande strafmaatregelen volstrekt ontoereikend en ondoeltreffend. Te Gent kwam in 1772 een Provinciaal Tuchthuis tot stand. De overheid drong erop aan Brabant van een soortgelijke instelling te voorzien om de migratie vanuit Vlaanderen te verhinderen. Antwerpen en Brussel waren, net zoals in 1766 toen ook Leuven erbij betrokken was, niet bereid de bouw van het correctiehuis te financieren, tenzij men kon garanderen dat particuliere ondernemingen geen schade zouden ondervinden. Antwerpen eiste bovendien de opname van personen die op verzoek van hun huisgenoten ontoerekeningsvatbaar verklaard waren. Aan deze voorwaarden werd voldaan en in 1779 kwam te Vilvoorde een instelling tot stand. Ondertussen was evenwel uitgebreid gedebatteerd over de opvattingen van Vilain XIII. Er kwam veel kritiek los over het gering economisch nut en de hoge kostprijs van dergelijke instellingen. Zekere

personen meenden, dat de "immoraliteit" van de lage klasse zou uitdijen als men misdadigers, bedelaars, werklozen, mannen, vrouwen en kinderen in één instelling zou opsluiten. Het achter tralies zetten van alle arme ontwortelden en werklozen werd een onmogelijke opgave geacht. De opsluiting moest beperkt worden tot de recidivisten onder de bedelaars en landlopers. Uitsluitend voor hen moesten de correctiehuizen dienen. François-Joseph Taintenier, textielfabrikant en schepen van Ath, vatte de kritieken samen en verduidelijkte een sociaal-politiek systeem dat hij in 1772 te Ath in de praktijk had gebracht. Het *Traité sur la mendicité* gevolgd door een *Supplément*, respectievelijk verschenen in 1774 en 1775, waren een pleidooi voor het vrije ondernemerschap en erop gericht, de stedelijke exportnijverheden te bevorderen. De corporatieve beperkingen moesten afgeschaft worden. De ambachtelijke reglementeringen waren verantwoordelijk voor de hoge loonkosten en de technologische achterlijkheid. Ingevolge de massale leegloperij en bijgevolg onvoldoende benut arbeidspotentieel, werden de lonen nog meer de hoogte ingejaagd. De openbare onderstand moest op dit vlak regulerend optreden. Het 16de-eeuwse model werd terug uit de kast gehaald en geperfectioneerd: 1° bedelarijverbod; 2° arbeidsplicht voor alle validen tegen het loon door de werkgevers bepaald; 3° centralisatie van alle fondsen; 4° inrichting van een gecoördineerd en selectief systeem van algemene bedeling, waarbij zieken, gebrekkigen en bejaarden permanente steun

Tekening van het Provinciaal Correctiehuis te Vilvoorde, 1779

BÉDELEN OF BEDÉLEN

verkregen, maar voor de validen de onderstand tot een minimum diende beperkt, als een toeslag op het loon ter reproductie van de arbeidskracht of ter vrijwaring van de openbare orde in geval van kortstondige recessies; 5° de kinderen moesten naar werkscholen gestuurd worden om er eerst en vooral te leren werken en gehoorzamen en vervolgens een aantal technische vaardigheden meester te worden. Vilain XIII ging in 1775, na publicatie van het *Supplément*, onmiddellijk akkoord met de visie van Taintenier. Ook hij was ervan overtuigd, dat: 1° de correctiehuizen moesten worden voorbehouden aan de "zwarte jongens"; 2° hun economische activiteiten dienden te worden beperkt tot de verwerking van ruwe grondstoffen, zodat particuliere bedrijven geen oneerlijke concurrentie leden; en 3° dat de regulering van de arbeidsmarkt bij de uitwerking van een sociaal-politiek systeem voorrang genoot. (16)

Traité en *Supplément* werden door de Antwerpse ondernemers en hun financiers met enthousiasme begroet. In 1778 verviel het exclusief octrooi van de firma Jan Beerenbroek en Co.; het aantal katoendrukkerijen en aanverwante toeleveringsbedrijven nam toe en een gebrek aan goedkope arbeid deed zich gevoelen. Aangezien het systeem van Taintenier voorzag in een optimale regulering van de arbeidsmarkt én controle van de openbare orde, waren zowel de kapitalisten als de wereldlijke en kerkelijke overheden in juli 1779 bereid tot een reorganisatie van de openbare onderstand. Onder invloed van Burgemeester Jan de Wael kwam naar de principes van Taintenier de zogenoemde **Nieuwe Bestiering van de Algemeynen Armen binnen de Stad Antwerpen** tot stand. Voornaamste doelstelling was de regulering van de arbeidsmarkt naar de wensen van de nieuwe exportnijverheden, zonder daarbij evenwel een ongebreidelde immigratie van ontwortelde plattelandsbewoners te tolereren. Wie onderstandsdomicilie was geweigerd, moest de stad verlaten. In 1780 werd bepaald, dat wie minder dan drie jaar te Antwerpen verbleef, inlichtingen moest verschaffen over zijn/haar inkomsten. Een ongecontroleerde verruiming van het aanbod van arbeidskrachten werd weloverwogen vermeden, omdat de opnamecapaciteit van de ondernemingen gelimiteerd was en lonen beneden een absoluut bestaansminimum het aantal paupers zozeer zou doen aanzwellen, dat het systeem van regulering en controle via de openbare onderstand alle rentabiliteit zou verliezen. Trouwens, vooral volwassenen zouden inwijken, terwijl meest kinderarbeid was gewenst. Het systeem van algemene bedeling kende succes. Weldra zou de nieuwe administratie in staat zijn de ondernemers van gepast werkvolk te voorzien. De fabrikanten waren evenwel zeer gehaast: twee weken na de oprichting wendden 18 ondernemers zich tot de Bestiering met het verzoek 400 behoeftigen te leveren. Kort nadien verliep de werking van het systeem zo vlot, dat het proletariaat geen andere keuze meer had, dan zich vrijwillig aan de fabriekspoorten aan te melden of anders van de armenlijsten te worden geschrapt. Ontsnappings- en

andere overlevingsstrategieën werden tegengewerkt door de armenbezoekers, die de gezinnen in overleg met de burens en de pastoors nauw in het oog hielden. Arbeidsdwang en verregaande sociale controle werden evenwel niet door allen geapprecieerd, zoals blijkt uit de "Volkome beroerte" met carnaval 1780. Het proletariaat was misnoegd over de nieuwe sociale politiek. De magistraat trachtte ongeregelheden met vastenavond te voorkomen door het vermommen, het verkleden, het houden van bijeenkomsten en optochten te verbieden. Het Stadhuis en de Grote Markt werden bovendien met militairen bezet. Toen was de maat vol! Op maandag 7 februari werden politiepatrouilles achternagezeten en met stenen, slijk en andere vuiligheden bekogeld. Burgemeester en schepenen kwamen er met beledigingen en spottereien van af, maar de onderschout werd op straat met stokken geslagen en opgejaagd tot voor de kathedraal, waar hij kon ontkomen. Dinsdag 8 februari: vastenavond. De gewelddaden tegen soldaten en stadsdienaars hielden aan. Met aswoensdag keerde de rust weer. Aan de dwangmaatregelen van de aalmoezeniers kwam echter geen einde. Op 13 oktober 1780 werd vanwege een tekort aan kinderarbeid voorgeschreven, dat gesteunde armen hun jongens en meisjes van de leeftijd van acht jaar (!) af respectievelijk naar de "wolspinnerij" en de "spinscholen" moesten sturen om er "een beroep aan te leren". De nood aan kinderhanden was groot. De zogenoemde "vermaerde zaecke van het Antwerps Knechtjeshuis" spreekt in dit verband boekdelen. In 1778 opteerden de aalmoezeniers uit financiële overwegingen voor de uitbesteding van de weesjongens op het platteland. Op 4 juli 1781 ging de magistraat hiermee akkoord, ondanks hevige tegenkanting van de textielondernemers, die hun arbeidsreserve zagen inkrimpen. Kapelaan en wezen protesteerden op hun beurt tegen deze uitbesteding. De hele protestactie werd echter door de ondernemers georkestreerd. De "jongens" wonnen het pleit: ze mochten in de "beschaafde stadsomgeving" blijven "resideren" en hun gesticht werd in 1785 met een katoenspinnerij uitgebreid. Bij gebrek aan gemechaniseerde spinmolens kon de behoefte aan garen -uitsluitend met de hand gesponnen door vrouwen, kinderen en bejaarden - naar de maatstaven van de ondernemers nooit voldoende bevredigd worden. Vandaar dat de magistraat op 10 oktober 1782 besloot tot de oprichting van een wol- en garensponnerij, waarin de werkloze validen voor een aalmoes tewerkgesteld werden. Van 1788 af moest de politie verhinderen, dat kinderen van de lage klasse tijdens de werkuren op straat zouden spelen. Dat al deze inspanningen vruchten afwierpen, blijkt in 1783 uit de trotse verklaring van de magistraat, dat hij dank zij de hervorming van de openbare onderstand in staat was geweest de lonen drastisch te verlagen. (17)

De kerk tekende geen verzet aan tegen deze doorgedreven maatregelen en hun sociale gevolgen. De regulering van de arbeidsmarkt was niet haar voornaamste bekommernis; toch meende bisschop

Wellens dat de bedelaars via dit systeem een kans kregen om fatsoenlijke handwerkslieden te worden. Regulering ging bovendien nauw samen met controle en de kerk beoogde de morele disciplineren en het tegengaan van de ontkerstening van de paupers. De burgerlijke elites hadden daar alle voordeel bij: gelovige en bijgevolg dociele arbeiders waren zeer gewild. De burgerij steunde bereidwillig zondagsscholen, catechismusfondaties, hospitalen, vondelingenhuizen, weeshuizen en armenscholen waar geestelijken de plak zwaaiden, om derhalve de fatsoenlijke nog beter van de weerspannige arbeiders-armen te scheiden. (18)

Aan deze bijzonder dure, maar tegelijkertijd zeer winstgevende "sociale bekommernis", kwam bruusk een einde omstreeks het midden van de jaren tachtig, toen de exportnijverheden hun afzet zagen wegsmelten en de toevoer van grondstoffen problemen opleverde. Talrijke regimewisselingen en militaire operaties stapelden zich bovenop de economische moeilijkheden. Voor het afhankelijke en kwetsbare proletariaat braken droeve tijden aan. Toenemende werkloosheid ging gepaard met stijgende voedselprijzen. Aangezien de openbare onderstand niet langer een arbeidsregulerende functie te vervullen had, ontbrak het de aalmoezeniers al snel aan de nodige financiële middelen haar voordien zo gul door de welstellenden verleend. Toen de nood het hoogst was, werden de armen aan hun lot overgelaten, of het moest zijn, dat men hen mits een handige manipulatie nog kon inspannen om de politieke belangen van de elites te dienen. Tijdens de Brabantse Omwenteling werden overheidssubsidies door de Antwerpse patriotten achtergehouden om het proletariaat ertoe te bewegen een zaak te steunen die hen volkomen vreemd was. Jozef II wou zich het Antwerpse arbeidsleger tot bondgenoot maken, de Antwerpse burgerij was hem echter voor. In december 1788 stierven de Antwerpse arbeiders-armen daarbij letterlijk van honger en koude. Het ergste moest nog komen. (19)

De structurele hervorming van de Antwerpse economie, waarbij na een snelle deindustrialisatie van omstreeks de eeuwwisseling af, de wederopbloei van de handel nog tot de jaren twintig op zich liet wachten, ging gepaard met grote werkloosheid voor duizenden mannen, vrouwen, kinderen en bejaarden. De mannen konden tot een zekere leeftijd terecht als dokwerkers. Havenarbeid was echter niet alleen zwaar en gevaarlijk, maar vooral bijzonder conjunctuurgevoelig. Kortom, het proletariaat had te kampen met werkloosheid, ondertewerkstelling en lage lonen die op een laag peil werden gehouden door de aanhoudende immigratie van ongewenste plattelandsbewoners. Stijgende voedsel- en huishuurprijzen deden hun koopkracht nog verder dalen. Een massaal verarmingsproces kwam op gang. De elites ondervonden hiervan relatief weinig hinder en wanneer dit wel het geval was - op die momenten dat cholera-epidemieën de stad teisterden - dan

werd het proces van ruimtelijke segregatie een handje geholpen. Hoofdbekommernis was nog steeds de loonkost zo laag mogelijk te houden, want de beschikbaarheid van een goedkoop en omvangrijk arbeidsleger was de belangrijkste troef van de Antwerpse haven. (20)

Op het vlak van de sociale politiek werd geen baanbrekend werk verricht. Dezelfde principes van regulering en controle, die al zo lang bekend waren, werden in steeds meer centra functies van de sociale politiek met haar voornaamste instrument: de openbare onderstand. De Franse wetten van 1796 lieten de gemeenten vrij Burelen van Weldadigheid en Commissies van Burgerlijke Godshuizen, respectievelijk belast met onderstand aan thuiswonende armen en met het beheer van de liefdadigheidsinrichtingen, te organiseren. De keuze van de wijze van bedeling werd aan elk afzonderlijk Bureel van Weldadigheid overgelaten. Gezien de sterk gefragmenteerde economische structuren in de "Belgische" departementen, drong de Franse overheid geenszins aan op een uniforme sociale politiek. In de Scheldestad bracht deze wetgeving geen radicale breuk teweeg met de bestaande administratieve organisatie; toch zou het nog tot 20 januari 1799 duren vooraleer de Nieuwe Bestiering werd vervangen door het **Bureel van Weldadigheid en de Commissie van de Burgerlijke Godshuizen van Antwerpen**. De aalmoezeniers, nu raadsleden, behielden hun functie. Na het vertrek van de Fransen bleven deze beide administraties zetelen. De Hollanders namen de organisatie over en in 1836 werd de Franse wetgeving bij de uitvaardiging van de Gemeentewet bekrachtigd. Tot 1925 waren beide instellingen actief. Naargelang de economische conjunctuur en politieke omstandigheden vereisten, ging de aandacht naar de regulering van de arbeidsmarkt, de controle op de openbare orde of werden beide doelstellingen nagestreefd. Dezelfde technieken werden daarbij toegepast. Dank zij een toenemende bureaucratisering en professionalisering verscherpte evenwel het toezicht op het inkomen en de levenswandel van het proletariaat. De openbare onderstand werd nog steeds door de elites met financiële middelen bedacht in verhouding tot hun behoefte aan een buiten-economisch reguleringsmechanisme of aan sociale vrede. Ingevolge het grote immigratieoverschot was er in de Antwerpse haven evenwel meer dan voldoende arbeidskracht voorhanden. De dagelijkse aanwerving speelde volledig in de kaart van de werkgevers. De behoefte aan bijkomende regulering via de openbare onderstand was beperkt. De armoede werkte als een zelfreguleringsmechanisme. Het Bureel van Weldadigheid beschikte bijgevolg over weinig middelen. Alleen tijdens politieke crisissen was de burgerij bereid over de brug te komen. Zowel in 1831 als 1848 kwamen ze er dan nog goedkoop van af. Daarenboven doteerden ze liever private initiatieven die hen toelieten de paternalistische banden met de lage klasse te versterken. Het Bureel van Weldadigheid, niet langer het instituut ter

BÉDELEN OF BEDÉLEN

regulering van de arbeidsmarkt bij uitstrek, kon zich weliswaar wenden tot het stadsbestuur om zijn financiële put te dichten, maar uit deze hoek was men weinig toeschietelijk zolang de openbare orde niet werd bedreigd. Aangezien de behoefte steeds meer gezinnen trof, was het Bureel verplicht, ofwel een beperkte groep behoorlijk te steunen, ofwel zoveel mogelijk gezinnen te helpen als er middelen voorhanden waren. De tweede optie werd gekozen. Het aantal behoeftigen nam evenwel zo zeer toe, dat na verloop van tijd de drastisch verminderde overlevingsrantsoenen niets meer voorstelden. Om permanente steun te verwerven, diende men aan steeds strengere selectiecriteria te voldoen. Een gezin moest in 1799, 1823 en 1837 respectievelijk drie, vier en vijf kinderen ten laste hebben. Tot 1798 kon een behoeftig gezin met twee kinderen al onderstand verkrijgen. In 1837 werd bovendien bepaald, dat geen enkel kind de leeftijd van twaalf jaar bereikt mocht hebben en dat het gezinshoofd niet meer dan 1,65 frank per dag mocht verdienen, zijnde het equivalent van 6 à 7 kg. roggebrood. Een alleenstaande volwassene moest in 1837 ouder zijn dan 70 jaar én invalide. Bijkomende voorwaarden betroffen gezondheidstoestand, leeftijd en gedrag. Werkbekwamen kwamen in de regel niet in aanmerking, maar gezien de enorme verarming tijdens de eerste helft van de 19de eeuw diende men hiervan af te stappen. Immigranten die geen onderstandswoonst genoten, waren uitgesloten, tenzij regulering of ordehandhaving het noodzakelijk maakten. Hoe langer hoe meer behoeftigen werden van de officiële armenlijsten geschrapt en konden nog enkel genieten van tijdelijke steun tijdens de wintermaanden, uitzonderlijke omstandigheden of een hongersnood. Het aantal permanent bedeelden betrof constant 15% van de bevolking. Met de tijdelijk en occasioneel ondersteunden bereikte men in 1823 23% van de bevolking, waarna het rond dat cijfer bleef schommelen. Het aantal behoeftigen was volgens het Bureel evenwel tweemaal zo talrijk: in 1829, een uitzonderlijk "goed" jaar, verklaarde de directeur, dat 56% van de bevolking uit feitelijke of potentiële armen bestond en in 1849 moest niet minder dan 39% op één of andere manier ondersteund worden.

Antwerpse havenarbeidster die een zak knoopt, H. Leys, 1832

Kortom, het aantal behoeftigen was altijd veel groter dan het aantal gesteunden. Ingevolge de strenge selectiecriteria vormden betrekkelijk jonge echtparen en weduwen met inwonende kinderen tegen 1850 de grootste groep onder de gesteunden, terwijl op het einde van het ancien régime bejaarde behoeftigen zonder inwonende kinderen de meerderheid hadden uitgemaakt. Armoede was niet het lot van een aparte categorie van marginalen, die niet wilden werken of door hun afkomst gedoemd waren arm te blijven. Integendeel, alvast de meerderheid van de bedeelden waren economisch actieven, hun arbeids-participatie (mannen, vrouwen en kinderen) overtrof die van de bevolking in haar geheel en zij waren bereid zich voortdurend te heroriënteren naar die sectoren waar werkgelegenheid beschikbaar kwam. Er dient tenslotte te worden opgemerkt, dat zelfs een maximale uitkering niet eens volstond om een ontoereikend inkomen uit loonarbeid aan te vullen, zodat aan de levensnoodzakelijke behoeften voldaan kon worden. Rond 1780 konden de ondersteunden alleen in hun voedingsbehoeften voorzien als zij bijna niets aan kleding, verwarming of andere posten besteedden. Omstreeks 1850 was de situatie nog veel slechter. Zelfs indien zij uitsluitend aardappelen aten en geen andere uitgaven deden, konden de betrokken gezinnen slechts 1.700 calorieën per persoon en per dag opnemen, wat permanente ondervoeding impliceerde. Er bestond bovendien een kloof tussen de theorie en de praktijk wat de onderstandstarieven betrof. Aangezien de stijging van de subsidies verleend door het stadsbestuur geen gelijke tred hield met de vermeerdering van het aantal behoeftigen die aan de nochtans alsmat striktere selectiecriteria voldeden, kon het Bureel van Weldadigheid de tarieven eenvoudigweg niet toepassen. Omstreeks 1820 lagen de feitelijke uitkeringen al een heel stuk beneden de officiële tarieven en de volgende decennia brachten geen verbetering. Omstreeks het midden van de eeuw was de openbare onderstand een karikatuur geworden: tussen 1851 en 1860 bedroeg de reële toelage ternauwernood 230 gram roggebrood per dag en per bedeelde. (21)

Ondanks het feit, dat een uniforme sociale politiek door geen enkele factie werd gewenst, waren de elites het er toch in de verschillende economische regio's en centra over eens, dat de geografische mobiliteit aan banden gelegd moest worden. De grootgrondbezitters die hun arbeidspotentieel niet wilden prijsgeven, waren nog steeds voorstanders van een sedentarisatiepolitiek. Kooplieden-ondernemers die kost wat kost de proto-industriële thuiswerkers aan de gang wensten te houden, waren dezelfde mening toegedaan. De industriële centra beschikten daarbij over voldoende arbeidsreserves, samengesteld uit armen van de stad en het omliggende platteland en vreesden dat een te grote mobiliteit de sociale onrust, de gettovorming en de uitgaven van de openbare onderstand te zeer zouden doen toenemen. Het loonpeil was bevredigend. Het kwam er alleen op aan de openbare orde te vrijwaren, zodat de kapitalistische expansie van uit die hoek niet zou bedreigd worden. Het streven naar beperkte geografische mobiliteit en maximale veiligheid kwam respectievelijk tot uiting in de wetgeving op de onderstandswoonst en de oprichting van verschillende nieuwe instellingen ter disciplineren van de paupers. (22)

Normaalgezien was het de wens van iedere gemeente de onderstand te beperken tot de eigen ingezetenen. Het recht op onderstand werd in de regel verkregen in de geboorteplaats. Ontwortelden konden wel onderstandswoonst elders dan in hun geboorteplaats verwerven, mits een aantal voorwaarden gerespecteerd werden. Naargelang men de migratie in functie van het vereiste arbeidspotentieel wou stimuleren of afremmen, werden deze voorwaarden versoepeld of verstrengd. Openbare orde en beschikbare financiële middelen speelden een bijkomende rol. Platteland en steden stonden bij de keuze van de voorwaarden, de praktische toepassing en de onderlinge financiële verrekening dikwijls lijnrecht tegenover elkaar. De belangrijkste voorwaarde betrof de verblijfsduur. Tijdens de Franse Tijd gold een termijn van één jaar volgens de wet van 15 oktober 1793 die in de Belgische departementen in 1797 van toepassing werd. De kans dat ontwortelden één jaar in een gemeente konden verblijven zonder een beroep te doen op de openbare onderstand was evenwel klein. De termijn werd zodoende bestendig (her)berekend. Daarnaast werd aan immigranten veelal pas domicilie verleend na overhandiging van een zekere waarborgsom. Na de crisis van 1816/17 voerden de Hollanders bij de wet van 28 november 1818 een verblijfsduur in van vier jaar en zes jaar voor buitenlanders. Tevens werd een terugbetalingsregeling ingevoerd: de steunende gemeente vorderde de uitgereikte sommen van de onderstandsgemeente terug. Betwistingen bleven niet uit. Grote centra financierden in feite hun arbeidsreserves op kosten van het platteland. Mits enkele aanvullende bepalingen bleef deze regeling van kracht tot de wet van 1845 toen het platteland een zware crisis beleefde. De plattelandsnijverheid ging over kop en tot overmaat van ramp mislukte de aardappeloogst. Om de migratie tegen te gaan, werd

de verblijfsduur van vier op acht jaar gesteld. In het voordeel van de steden werd verder bepaald, dat de periodes tijdens dewelke een arme immigrant door de openbare onderstand werd gesteund of in een liefdadigheidsinstelling werd opgenomen, niet ingecalculeerd werden. Onderstandswoonst was zodoende voor paupers bijna niet te verwerven. Plattelandsgemeenten die niet langer in het dure onderhoud van hun voormalige dorpsgenoten wensten te voorzien, werden bij wet toegestaan hun behoeftigen te repatriëren. De toepassing van de wet met zijn talrijke uitzonderings- en onderbrekingsbepalingen, stelde onoverzichtelijke administratieve problemen. Gedurende de economische expansie van na het midden van de eeuw tot het begin van de jaren zeventig drongen de liberale politici aan op een grotere regionale mobiliteit. Zij prefereerden een volstrekt autonome werking van de arbeidsmarkt. De wet op de onderstandswoonst bleef evenwel van kracht. De verblijfsduur werd pas met de wet van 1876 enigszins versoepeld van acht op zes jaar. Er werd wel getracht de uitgaven van het platteland te verlichten, zonder daarbij de steden op kosten te jagen, aan de hand van een 'fonds commun' of een gedeeltelijke spreiding van de lasten. Voor het overige werd de wet van 1845, mits enkele detailwijzigingen, overgenomen. Voor de steden bleven de voordelen groot en de administratieve toepassing verliep nog steeds bijzonder moeilijk. In 1891 werd de wetgeving op de onderstandswoonst grondig gewijzigd. Met betrekking tot onderstand aan valide armen werd de verblijfsduur afgeschaft en verleend in de plaats waar men wettelijk verbleef. Deze wet bleef van kracht tot de inrichting van de Commissies van Openbare Onderstand in 1925. (23)

Niet alleen via een rem op de geografische mobiliteit trachtte de overheid de openbare orde veilig te stellen. Ter disciplineren van arbeiders-armen werden nieuwe tuchthuizen opgericht. De 18de-eeuwse Provinciale Correctiehuizen waren op hun beurt omgevormd tot gevangnissen en werden onverenigbaar geacht met het doel dat men voor ogen had. Tussen 1800 en 1802 werden onder impuls van de Franse prefecten te Antwerpen, Brussel, Leuven, Mechelen, Nijvel, Tienen en Vilvoorde Werkhuizen van Weldadigheid of Ateliers de Charité gevestigd. De Antwerpse instelling van 1802 herbergde twee afdelingen: een werkhuis voor werklozen die hier overdag moesten verblijven in ruil voor steun, en een 'atelier de force' bestemd voor de recidivisten onder de bedelaars en vagebonden. Deze laatste afdeling werd in 1810 overgebracht naar het Dépôt de Mendicité van Hoogstraten. Het werkhuis voor werklozen kende tijdens de volgende decennia een opmerkelijke expansie, niet in het minst omdat de paupers zich gezien de toenemende verarming vrijwillig kwamen aanmelden. Zij gebruikten de instelling doelgericht en selectief als een onderdeel van een ingewikkeld kluwen van overlevingsstrategieën die het gezin in stand moesten houden. Zo werden bejaarde gezinsleden op krappe momenten geïnterneerd en eenmaal het

De Boeksteeg te Antwerpen, J. Linnig, 1877

gezinsinkomen het wederom toeliet terug in de familie opgenomen. Gedurende de jaren twintig en dertig was het aantal vrijwillige aanmeldingen zozeer opgelopen, dat ontslag uit deze zeer strenge inrichting als een straf werd aanzien. In 1844 werd het Werkhuis ingericht als een onderkomen voor daklozen en kwam er een afdeling die gratis maaltijden uitdeelde. Tijdens de crisis van 1847 was het niet langer noodzakelijk de ganse dag in de instelling te verblijven om er voedsel te bekomen. Op nationaal vlak kwamen in 1808, onder impuls van Napoleon, zes Bedelaarsgestichten of Dépôts de Mendicité tot stand. Er was één instelling per departement voorzien. In het Departement der Twee Neten eerst te Mechelen, later te Hoogstraten. Het Keizerlijk decreet beschouwde bedelarij weliswaar als een formeel delict, maar meende dat men via arbeidswang en heropvoeding de gestraften moest aanzetten tot het leiden van een geregeld leven. Aangezien de Scheldestad, in de strijd met haar Hollandse concurrenten, de lage loonkost als een belangrijke troef uitspeelde, werd bedelarij er hard aangepakt. Het Dépôt van Hoogstraten bevatte voor het merendeel personen die in Antwerpen gearresteerd waren. Weldra begonnen de allerarmsten zich ook

hier vrijwillig aan te melden. De afschrikfunctie was verloren toen in 1847 de vijf resterende Belgische dépôts samen 4.500 behoeftigen in huis hadden, waarvan 65% vrijwilligers. Tot slot werden tijdens de Hollandse Tijd Kolonies van de Maatschappij voor Weldadigheid of Weldadigheidskolonies ingericht. Zo ontstond in 1822 een vrije instelling te Wortel voor arme gezinnen die zich vrijwillig aanboden en een dwangkolonie te Merksplas voor bedelaars uit de dépôts. In 1842 gingen beide kolonies bankroet. Soortgelijke heropvoedingsgestichten kwamen op dezelfde terreinen later tot stand. (24)

Wat de rol van de kerk betreft, dient te worden opgemerkt, dat zij net zoals voordien het burgerlijk initiatief steunde, zij het dan met een ander doel voor ogen. Nieuw was wel dat de wereldlijke overheid een grotere controlerende bevoegdheid verwierf over tal van openbare instellingen die tijdens het ancien régime in de praktijk door geestelijken werden gedomineerd. Dit nam niet weg, dat de geestelijkheid langs tal van omwegen en als gezaghebbend lid van bestuursorganen, invloed behield op het vlak van de concrete realisatie van de sociale politiek. Daarnaast beschikte zij over de middelen om op eigen houtje caritatieve acties op touw te zetten. Wat de impact van particuliere filantropische initiatieven betreft, is alvast voor Antwerpen gebleken, dat men hier slechts van druppels op een hete plaat mag gewagen (25)

Van het midden van de 19de eeuw af stonden de liberale politici in toenemende mate afwijzend tegenover het systeem van algemene bedeling door de openbare onderstand toegepast ter regulering van de arbeidsmarkt en/of controle van de openbare orde. Zij wensten een vrije markt op alle niveaus en ageerden sterk tegen de sedentaire politiek van de conservatieven. De openbare onderstand was veel te duur en loste de armoede niet op. Alleen de burgerlijke moraal kon de armen redden. Arbeid, ordelijkheid, spaarzaamheid en vooruitziendheid moesten via kosteloos lager onderwijs in de nieuwe generaties ingeprent worden en dan zou de armoede vanzelf uit de samenleving verdwijnen. Allen zouden waardige burgers worden! De openbare onderstand bleef evenwel functioneren zoals voorheen. Pas op het einde van de 19de eeuw, toen de kapitalistische ontwikkeling in een nieuwe stroomversnelling raakte, doken nieuwe sociaal-politieke strategieën aan de oppervlakte, die tot op heden functioneel zijn gebleken met het oog op een optimale regulering van de arbeidsmarkt en controle van de massa's. (26)

redactie: Paul De Commer

Harde tijden voor arme zieken

I. Het institutionele kader

Het eerste 'hospitale infirmorum' van Antwerpen werd in het begin van de 13de eeuw nabij de Onze-Lieve-Vrouwekerk opgericht. De juiste stichtingsdatum is niet gekend. Het oudste bewaarde document is een bulle van Paus Honorius III uit 1226, waarin die de officiële toestemming verleende om een kapelaan aan te stellen. In 1233 werd door de bisschop van Kamerijk een reglement uitgevaardigd; een levensregel waaraan de broeders en zusters zich voortaan dienden te houden.

De vestiging in het centrum van de stad werd snel te klein bevonden. Deze ligging was bovendien gevaarlijk wanneer pestlijders moesten worden opgenomen. Op 6 januari 1238 schonk de magistraat aan de instelling een terrein buiten de toenmalige wallen, het zogenoemde Elzenveld, waar het Sint-Elisabethgasthuis zich nog steeds bevindt.

Het Sint-Elisabethgasthuis, detail uit de kaart van Virgilius Bononiensis, 1565

Tot in de 19de eeuw was dit ziekenhuis veruit de enige instelling, waar armen medische zorgen kregen toebedeeld. Voor de magistraat was een optimale werking van het gasthuis van het grootste belang. Hij eiste een efficiënte controle van het financieel beleid en de ziekenzorg, mede omdat het gasthuis was gesticht met burgerlijke gelden. De stad zag zich vanaf het laatste kwart van de 16de eeuw genoodzaakt de instelling te subsidiëren en ze ging meer en meer ijveren om het financieel beheer aan de religieuzen te

onttrekken. Dit streven van de wereldlijke overheid is evenwel reeds veel vroeger merkbaar. Op 21 mei 1386 verscheen een stedelijke ordonnantie die de beheerders van alle gast- en godshuizen verplichtte tot het opstellen van rekeningen die jaarlijks ter goedkeuring aan de magistraat voorgelegd moesten worden en zij voegden bij iedere instelling twee schepenen als financiële inspecteurs.

Tijdens de 16de eeuw werd het Sint-Elisabethgasthuis met groeiende aantallen patiënten geconfronteerd, enerzijds wegens de enorme bevolkingsstijging, voornamelijk ten gevolge van de immigratie van handelaren en geschoolde ambachtslieden, aange trokken door de ongeziene economische bloei die de stad kende, maar anderzijds waren de overweldigende meerderheid van deze nieuwkomers verarmde plattelandsbewoners die in de metropool werk of tenminste enige materiële bijstand hoopten te vinden. Het lijdt geen twijfel, dat de commerciële en industriële groei de poorten wijd opende voor sociale stijging en een aanzienlijke uitbreiding van de werkgelegenheid teweegbracht, maar de triomf van het handelskapitalisme ging ook gepaard met de proletarisering van vele kleine producenten en de verarming van de meeste lonarbeiders. Het samenspel van beide ontwikkelingen - bevolkingsaanwas en verarming - betekende dat het Sint-Elisabethgasthuis onder toenemende druk kwam te staan.

De financiële middelen volstonden geenszins om aan de groeiende noden tegemoet te komen, de nodige uitbreidingswerken te financieren en zelf de voeding van de patiënten op hetzelfde peil te houden. Dat structureel probleem werd evenwel in hoge mate verergerd door het slordige beheer van de zusters, zowel op financieel vlak als wat de ziekenzorg betrof, wat aanleiding gaf tot scherpe conflicten met kerkelijke en wereldlijke overheden.

De centrale regering was zich terdege bewust van het feit, dat een efficiënte controle van de behoeftigen een samensmelting van de bestaande steunfondsen vereiste. De Antwerpse magistraat aarzelde om die stap te zetten, want de armenzorg was in handen van privé-personen en er mocht bijgevolg verwacht worden, dat pogingen in die richting op heel wat tegenstand zouden stuiten. Toen de aalmoezeniers in 1540 verklaarden, dat zij niet langer in staat waren om hun taak naar behoren te vervullen bij gebrek aan financiële middelen, kwam het stadsbestuur evenwel in actie. Een aantal instellingen stonden hun inkomsten af aan de 'gemene beurse'. In 1558 volgden ook de Tafels van de Heilige Geest, maar het zou tot het

HARDE TIJDEN VOOR ARME ZIEKEN

einde van de 16de eeuw duren vooraleer de aalmoezeniers ook de meeste kleine godshuizen controleerden. Het Sint-Elisabethgasthuis bleef een onafhankelijke instelling die pro-forma aan de schepenen jaarlijks een rekening voorlegde. Tot grote ergernis van de wereldlijke overheid en de aalmoezeniers bleek het "Rijk Gasthuis" niet in staat om het groeiend aantal behoeftigen te verzorgen. Volgens hen was dit te wijten aan het wanbeheer van de zusters, die bovendien een deel van de beschikbare gelden voor zichzelf reserveerden. Verscheidene medici traden deze overtuiging bij.

De vele klachten gaven aanleiding tot een interventie van de kerkelijke overheid. In 1547 beval de bisschop van Kamerijk, Robert van Croy, de zusters om de dienstmeiden door te sturen en zelf voor de ziekenzorg in te staan. Hoewel de zusters beloofden de onderrichtingen na te leven, voegden zij geenszins de daad bij het woord. Het bleef klachten regenen en het stadsbestuur deed op 5 juli 1549 een beroep op Karel V ter gelegenheid van de Blijde Inkomst van diens zoon Filips te Antwerpen in september van dat jaar.

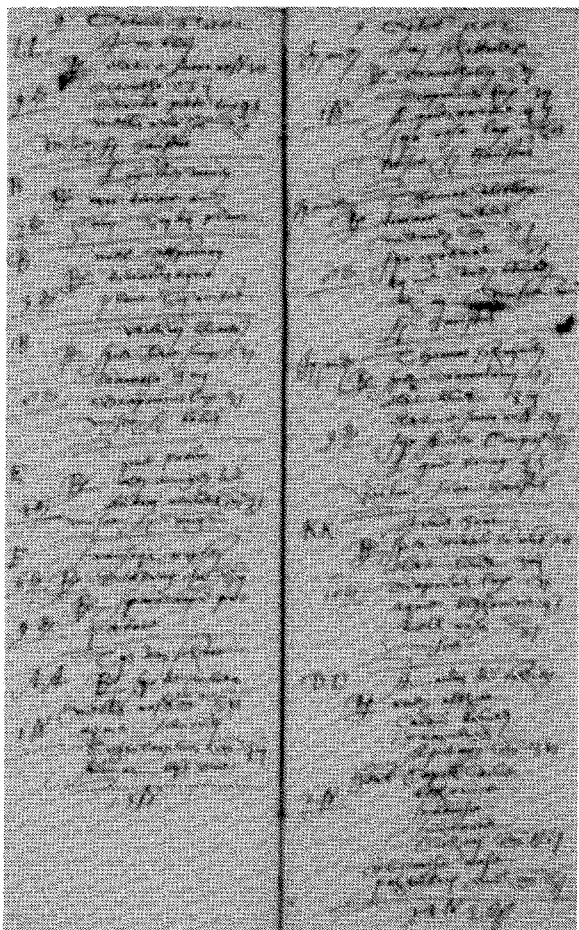
Barbele Bokers, de eerste overste na de reformatie van 1551, uit: *Konstboek J. De Wilde, 1734-1751*

Als fundamenteel probleem stelde de magistraat de voortdurende vermenging van de financiële belangen van het klooster, de zogenoemde 'pitantie', met die van het gasthuis. Dit stond iedere efficiënte controle in de weg. Overdrachten vonden weliswaar in beide richtingen plaats, maar de magistraat was ervan overtuigd dat de balans steeds in het voordeel van de religieuzen overhelde. Hun vermoeden werd gesterkt door de weigering van de zusters om inzage te geven in de pitantierekeningen die zij ten overstaan van de geestelijke overheid opstelden. De magistraat wees bovendien op de beperkte opnamecapaciteit van het gasthuis en de centrale ligging achtte hij bijzonder gevaarlijk als pestepidemieën de stad teisterden. Kortom, het was van het allergrootste belang een nieuw, groter en aangepast gasthuis op te richten, het liefst buiten de stad en haar drukke verkeer. De keizer reageerde gunstig op het voorstel en beaamde, dat een doeltreffende controle over het financiële beheer en de ziekenzorg door de kerkelijke en wereldlijke overheid noodzakelijk was. Van een daadwerkelijke verwezenlijking kwam evenwel niets terecht.

De snelle bevolkingsaan groei en de onmacht van de instelling om het toenemend aantal patiënten op te vangen, verklaren ongetwijfeld het aandringen van de magistraat op een rationalisatie van de ziekenverzorging en een uitbreiding van de opnamecapaciteit. Andere factoren speelden evenwel een rol, wat betekent dat de klachten in een bredere context gezien moeten worden.

Omwille van de dure vestingswerken die sedert 1542 uitgevoerd werden ging de stad gebukt onder een toenemende schuldenlast. In samenspraak met de centrale regering werd uiteindelijk besloten tot de verkoop van een aantal stadseigendommen waaronder de Schuttershoven. De schutters kregen een nieuw terrein toegewezen in de 'Gasthuisbeemden', maar de overste van het Sint-Elisabethgasthuis weigerde te verkopen. De zusters werden nu door de geestelijke en wereldlijke overheid tegelijkertijd het vuur aan de schenen gelegd en zagen zich verplicht deze gronden af te staan. Eenmaal de verkoop beslecht, verminderde de aandacht van de overheid voor de resterende problemen. De meningsverschillen omtrent de benoeming van de rentmeester en het pitantieprobleem bleven evenwel latent aanwezig.

Tijdens het calvinistisch bewind (1577-1585) zag de instelling zich genoodzaakt grote aantallen soldaten te verzorgen en leed ze grote verliezen als gevolg van verwoestingen en plunderingen door de troepen. De calvinisten toonden zich onverdraagzaam op religieus gebied, maar de maatregelen die het stadsbestuur nam met betrekking tot de bestuurlijke organisatie en het financieel beheer van het gasthuis kunnen bezwaarlijk als uitingen van vijandigheid beschouwd worden. Toen de Brede Raad in april 1581 besliste dat de vier nieuwe aalmoezeniers, allen calvinisten, de 'superintendentie' over het gasthuis en de andere liefdadige stichtingen moesten hebben, deed hij in feite niets anders dan de beschikking in praktijk

*Het receptenboekje van dr. Willem Petri, 1582
(cat.nr. 114)*

brengen die het stadsbestuur en de Kamer van de Huisarmen al sinds 1540 voorstonden. Alles bleef trouwens bij het oude. De aalmoezeniers bemoeiden zich ternauwernood met de gang van zaken in het gasthuis, zodat de zusters heer en meester bleven wat het beheer der financiën en de behandeling van de patiënten betrof.

Na de val van de stad (1585) zag de maatschappelijke en economische toestand er weinig rooskleurig uit. Tot omstreeks 1610 verkeerde het Sint-Elisabethgasthuis in grote financiële moeilijkheden. Dank zij aanzienlijke subsidies van het stadsbestuur kon de instelling evenwel een herstelbeleid voeren, dat weldra vruchten begon af te werpen. Vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw volstonden de gewone ontvangsten weer om de uitgaven te dekken. Dat bleef zo tot het einde van het ancien régime, enkele uitzonderlijke jaren niet te na gesproken.

Daaruit volgt geenszins, dat het Sint-Elisabethgasthuis gedurende anderhalve eeuw een kommerloos bestaan

heeft geleid. De benoeming van de rentmeester en de 'dubbele boekhouding' bleven twistpunten tussen de overste en de wereldlijke overheid. De strijd laaide soms hoog op, maar de conflicten werden altijd in het voordeel van de overste beslecht.

Er doken ook nieuwe problemen op. Was het Sint-Elisabethgasthuis in de zestiende eeuw slechts gedurende korte tijd met grote aantallen soldaten geconfronteerd geworden, in de 17de en vroege 18de eeuw moest het herhaaldelijk voor de verzorging van gekwetste militairen instaan, vooral in de perioden 1621-1648 en 1667-1706. Tijdens het Oostenrijkse bewind bleven onze gewesten gespaard van oorlogsgeweld, met uitzondering van de jaren 1746-1748 toen zij door de Fransen bezet werden. Toch kwam het Sint-Elisabethgasthuis in de tweede helft van de 18de eeuw onder druk te staan. De verklaring moet gezocht worden in het voortschrijdende verarmingsproces. De industriële expansie ging gepaard met de proletarisering van talrijke ambachtshui, dus met een toename van het aantal loonafhankelijken terwijl de prijzen van alle levensnoodzakelijke produkten stegen bij gelijkblijvende lonen, waardoor de koopkracht van de arbeiders daalde. Het samenspel van beide ontwikkelingen leidde tot een aanzienlijke uitbreiding van de behoefte. Net zoals in het midden van de 16de eeuw, moest het Sint-Elisabethgasthuis op het einde van het ancien régime groeiende aantallen arme patiënten verzorgen en bleek zijn opnamecapaciteit weer ontoereikend te zijn.

Na de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk viel het Sint-Elisabethgasthuis onder het Bestuur van de Burgerlijke Godshuizen. Uitgenomen tijdens de jaren 1798-1799, toen de commissie door Republikeinen werd gevormd, bleven de vroegere aalmoezeniers in functie. De ziekenzorg werd nog steeds door de zusters waargenomen, maar de verhouding met de overheid was bijzonder gespannen. Een openlijk conflict was onvermijdelijk en op 3 juni 1803 verlieten de religieuzen de instelling die onder direct stadsbestuur geplaatst werd. Schepen S. Petit werd met het dagelijks beheer en de modernisering van het gasthuis belast. Hij trachtte bovendien een oplossing te vinden voor de grote financiële problemen waarmee de instelling te kampen had. In 1810 kwam het Sint-Elisabethgasthuis weer onder het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen, die J. Cambier als administrateur en opvolger van S. Petit aanstelden. In 1822 begonnen de onderhandelingen met de religieuzen, die bij gebrek aan geschoold en gemotiveerd lekenpersoneel onmisbaar bleken voor de ziekenzorg. Van 1824 af namen zij opnieuw hun taken op. Zij moesten nu wel werken onder het Bestuur van de Burgerlijke Godshuizen, dat in het gasthuis vertegenwoordigd werd door een directeur.

HARDE TIJDEN VOOR ARME ZIEKEN

2. De ziekenverpleging

Volgens de bisschoppelijke statuten van 1233, 1551 en 1617 moesten in het Sint-Elisabethgasthuis de arme, zieke inwoners van de stad Antwerpen opgevangen en verzorgd worden. Ook armen uit de Brabantse dorpen gelegen in een straal van 3 mijl (ca. 16,5 km) rond de metropool konden er terecht, maar de zusters waren van rechtswege niet verplicht ze te aanvaarden.

De ziekenzorg stelde vele problemen waartegen de zusters en de medici niet opgewassen waren. Alle wereldlijke en kerkelijke overheidsinstanties waren ervan overtuigd, dat de opnamecapaciteit ontoereikend was en dat de onderlinge besmetting tussen de patiënten (in de regel met zijn tweeën in een bed gelegd) hierdoor werd in de hand gewerkt. Ondanks dit besef en de vele klachten werden evenwel tijdens het ancien regime geen verbeteringen doorgevoerd. De meeste patiënten liepen een ergere kwaal op in de ziekenzalen dan die waarvoor ze aanvankelijk waren opgenomen.

In de zestiende eeuw beschikte de instelling over een honderdtal bedden of tweehonderd ligplaatsen. Deze situatie bleef ongewijzigd tot in 1806 administrateur S. Petit het aantal bedden verdubbelde en meerdere gespecialiseerde zalen werden ingericht. Tijdens de volgende decennia werd de opnamecapaciteit fel vergroot. Onder het Hollandse bewind beschikte het Sint-Elisabethgasthuis aanvankelijk over 400 tot 480 bedden, maar de snelle bevolkingstoename van 1820 af maakte een verdere uitbouw van de instelling noodzakelijk. Tot het midden van de eeuw werden ettelijke ziekenzalen bijgebouwd; het gasthuis kon weldra beschikken over meer dan 700 bedden. De klachten over de ontoereikende opnamecapaciteit bleven desondanks aanhouden. De patiënten werden opgedeeld in een groot aantal categorieën op grond van economische, godsdienstige en medische overwegingen en voor iedere groep waren te ruime zalen voorzien. Een groot aantal bedden bleef bijgevolg onbezet. Naast deze structurele problemen was het aantal patiënten aan seizoenschommelingen onderhevig. Het Sint-Elisabethgasthuis zag zich verplicht om tijdens de zomer een overcapaciteit in stand te houden. Ten slotte dient te worden

Het Hôtel-Dieu te Parijs, Anoniem, ca. 1500

HARDE TIJDEN VOOR ARME ZIEKEN

opgemerkt, dat het gasthuis niet zelf het aantal opnamen en de opnamecriteria controleerde. De patiënten werden op doktersvoorschrift naar de instelling verwezen. Deze dokters ressorteerden onder de bevoegdheid van het Bureel van Weldadigheid; het gasthuis werd bestuurd door de Burgerlijke Godshuizen. Beide instanties waren met de armenzorg belast, maar geen van beide beschikte over voldoende financiële middelen en de wetgeving maakte het mogelijk dat zij hun 'overtollige gevallen' naar elkaar toeschoven.

De voeding die in het Sint-Elisabethgasthuis tijdens het ancien régime werd verstrekt, was veel te eenzijdig, althans onvoldoende uitgebalanceerd voor patiënten. Zij leden stellig geen honger, maar de voeding werd gekenmerkt door een schromelijk tekort aan vetstoffen en dierlijke eiwitten. Pas na de aanstelling van administrateur S. Petit en het vertrek van de religieuzen werden daadwerkelijke verbeteringen gerealiseerd. In zijn 'Compte Moral' van 1805 verklaarde hij, dat er nu op regelmatige uren gezonde voeding werd verschaft, die bovendien aangepast was aan de individuele kwalen volgens de voorschriften van de medici. Deze opmerkelijke verbeteringen waren evenwel van korte duur.

Gedurende het Hollandse bewind valt een terugval in kwaliteit en kwantiteit op te merken. Tijdens de eerste helft van de 19de eeuw ging de levensstandaard te Antwerpen fel achteruit. De voedselbedeling in het Sint-Elisabethgasthuis was toch nog merkkelijk beter dan wat de arbeidende klasse zich kon veroorloven. Binnen het stadsbestuur werden voorstellen gedaan om het voedingspeil in het gasthuis te verlagen!

Tijdens de 16de eeuw werden patiënten behandeld door de zes gezworen stadschirurgijns, van wie er telkens twee volgens een beurtrol gedurende twee maanden in het Sint-Elisabethgasthuis dienst moesten doen. In 1594 kwam de stichting Simon Rodriguez d'Evora tot stand. Deze rijke Portugese zakenman voorzag het Sint-Elisabethgasthuis van de nodige financiële middelen om een geneesheer en twee chirurgijns in vast dienstverband aan te nemen. Op 1 januari 1595 ging de stichting officieel van start. Een aantal van deze medici genoten een grote reputatie.

Er dient te worden opgemerkt, dat er vaak meningsverschillen bestonden tussen de overste en de zusters enerzijds en de medici anderzijds wat de verzorging van de patiënten betreft. De zusters

Zaal 1 van het Sint-Elisabethgasthuis, ca. 1907

HARDE TIJDEN VOOR ARME ZIEKEN

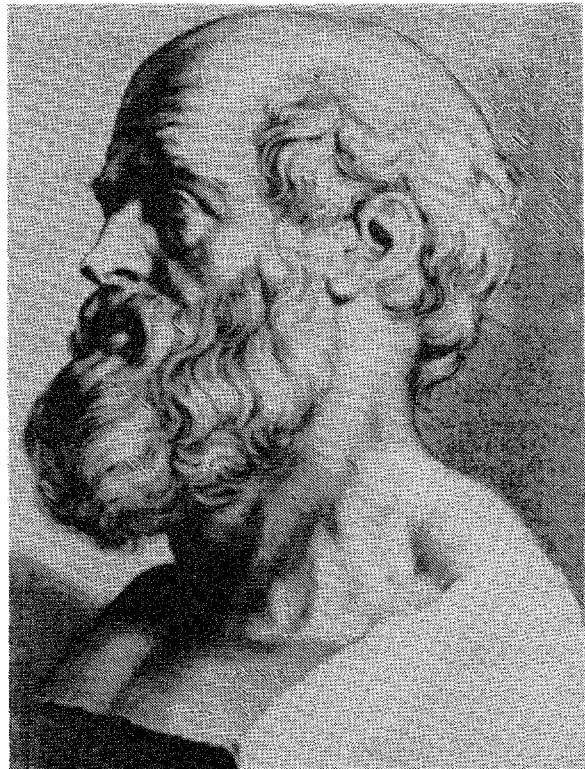
waren het zelden eens met de nieuwe medische opvattingen die zich op het einde van het ancien régime ontwikkelden. Hun protest tegen de pokkenvaccinatie in 1802 (de onmiddellijke aanleiding tot hun vertrek), is in dit verband illustratief. De medische vooruitgang was evenwel niet te stuiten. In 1804 kwam de 'Ecole Primaire de Médecine de l'Hôpital Sainte-Elisabeth' tot stand. De school bleef onafgebroken functioneren tot 1835 voor de geneeskunde en tot 1849 voor de artsenijbereidkunde. Van meet af aan werd een degelijk en ambitieus leerprogramma opgesteld; door haar stimulerende werking kende de school gedurende veertig jaar een ongekende luister.

Het Sint-Elisabethgasthuis slaagde er in de 19de eeuw niet in zijn 18de-eeuws karakter kwijt te spelen. Het bleef een armeninstelling. Door de Franse wetgeving werden armen- en ziekenzorg institutioneel gescheiden op een moment dat dit medisch-technisch nog niet mogelijk was. (1)

redactie: Dirk Verhelst

3. De Geneeskunde te Antwerpen van de Middeleeuwen tot de Renaissance

Voor de 16de eeuw had de Geneeskunde te Antwerpen de typische middeleeuwse kenmerken die wij overal elders rond die periode in Europa terugvinden. Van de 9de tot de 12de eeuw spreekt men van de kloostergeneeskunde. Na de inval van de barbaren vormden de kloosters immers de laatste schuilplaats voor het intellectuele leven. De eerste botanische tuinen met geneeskrachtige kruiden werden alsdan aangelegd. De geneeskunde was toen volledig in de handen van religieuzen, en dit tot in de 13de eeuw wanneer dit door verschillende Concilies verboden werd. Van de 10de tot de 14de eeuw zou de School van Salerno de kennis van de Arabische Geneeskunde in onze streken verspreiden. Deze aanbreng van Arabische wetenschap zou zorgen voor een nieuwe opgang van de Griekse Hippocratische geneeskunde naast deze van Galenus.

*Hippocrates, gravure door Paulus Pontius,
17de eeuw*

Het clericalisme in de geneeskunde werd eveneens in de hand gewerkt door de stichting van universiteiten. In 1425 werd deze van Leuven gesticht. Gedurende jaren zou de Faculteit Geneeskunde enkel openstaan voor vrijgezellen. Aan de universiteiten werd vooral een dogmatisch scholastisch onderwijs verstrekt, zich enerzijds baserend op de teksten van Hippocra-

tes, doch vooral op het medisch systeem van Galenus: de ziekten werden veronderstelt veroorzaakt te worden door een onevenwicht tussen de verschillende lichaamsvochten: het bloed, de gal, het flegma en de zwarte gal. In tegenstelling tot Hippocrates werd er door Galenus een actieve aanpak tegen de ziekte gepropageerd. Er beginnen zelfs dissecties uitgevoerd te worden, aanvankelijk natuurlijk in het grootste geheim. Vanaf de 15de eeuw komen er verschillende technologische ontwikkelingen tot stand.

In de Middeleeuwen werd de geneeskunde niet als autonome wetenschap aanzien, doch maakte zij deel uit van de "Physica" - dit is "Natuurkennis" of "Wereldkennis", met duidelijke bindingen met filosofie, godsdienst, cosmologie, alchemie, enz... De medische kennis was gebaseerd op een mengeling van godsdienstige elementen, scholastische redeneringsvormen en op volkskennis: zowel folklore als empirisme of ervaring.

Vanaf de 16de eeuw zouden meer en meer artsen trachten zich los te werken van de dogmatische scholastiek en zouden zij meer steunen op waarneming. Denken wij aan de therapeutische ervaringen van Paracelsus en aan de chirurgie van Ambroise Paré. De ontwikkeling van de boekdrukkunst zou eveneens in niet onbelangrijke mate bijdragen tot de verdere uitbouw van de Geneeskunde.

Welke waren de toen meest voorkomende ziekten? Zoals dit heden ten dage nog steeds het geval is in ontwikkelingsgebieden, werd de pathologie overheerst door grote epidemieën en door grote endemieën. Antwerpen werd in de tweede helft van de 16de eeuw en in de eerste helft van de 17de eeuw geteisterd door twee epidemieën: vooreerst was er de syfilis hier geïmporteerd door Spaanse soldaten en dus Spaanse ziekte genoemd. Het oorspronkelijke kwaadaardig en moordend karakter van deze ziekte nam af met de ontwikkeling van de natuurlijke weerstand, die de bevolking opbouwde en misschien ook dank zij de toegepaste therapie: chinawortel, sarsaparilla, kwik en guajachout. Een tweede, veel ergere ziekte waartegen niets kon gedaan worden was de pest, eveneens "haastige ziekte" genaamd.

De tussenkomst van de pestheilige St.-Rochus werd dikwijls ingeroepen. Denken wij aan het prachtige St. Rochusaltaar in de St.-Jacobskerk. In 1604 besloot de stadsmagistraat in de Nieuwstad op de Papiermolenbrug een pesthuis op te richten niet ver van het toenmalige Hansahuis in het noorden van de stad. Bij Plantin werden er verschillende "plakkaten" afgedrukt tegen de pestperikelen waarin preventieve maatregelen door de stadsmagistraat uitgevorderd werden. Ook werden in het hetzelfde drukhuis verschillende pestraktaten uitgegeven. Lepra, zeer frekwent in de Middeleeuwen, en trouwens alsdan reeds verward met andere huidziekten, was sedert het einde van de 14de eeuw volledig verdwenen uit onze streken.

Pestdokter, Anoniem, 1725

Meer dan twee derde van de Antwerpse bevolking was rond 1600 te arm om in aanmerking te komen om enige belasting te betalen. Het valt dan ook niet te verwonderen dat een belangrijke pathologie diende te geschreven te worden aan ondervoeding of aan slechte voedingsgewoonten. Ergotisme en avitaminosen zoals scheurbuik waren toen zeer frekwent.

Het therapeutisch arsenaal van de geneesheren was rond de 16de eeuwswisseling even arm als in de Middeleeuwen. Het zou trouwens min of meer onveranderd blijven sinds het tijdperk der Druiden, onze eerste geneesheren, tot in de 19de eeuw. De therapie deed een beroep op drie verschillende domeinen die elkaar zouden doorkruisen en overlappen: het religieuze element, gebeden, bedevaarten bij beschermheiligen, de diëtik en de balneotherapie, en de farmacopee met enerzijds universele geneesmiddelen zoals de theriaca en alchemische bereidingen en anderzijds een empirische kruidengeneeskunde. Clusius, Lobelius en Dodoens zouden bij Plantin prachtige kruidenboeken uitgeven.

De kwakzalverij en het charlatanisme vierden echter hoogtij zowel in de drukke kosmopolitische stad die Antwerpen toen was, als in de andere steden der

HARDE TIJDEN VOOR ARME ZIEKEN

Nederlanden. Reeds in 1540 had Keizer Karel een Edict uitgevaardigd om te trachten hieraan te verhelpen doch zonder politionele uitvoeringsbesluiten.

Daar waar artsen heden ten dage gepromoveerd worden tot Dokter in de Genees-, Heel- en Verloskunde werden deze drie activiteiten tot zeer recent door totaal verschillende beroeps-categoriën uitgevoerd. De Verloskunde werd in het St.-Elisabethgasthuis onderwezen en de Stadsvroedvrouwen werden aan een (elementair) examen onderworpen, alvorens als dusdanig erkend te worden.

De chirurgijnen-barbiërs stonden in minder aanzien dan de geneesheren en oefenden hun beroep meestal ambulantly uit. Te Antwerpen werd hun opleiding echter zeer ernstig opgenomen. Na enkele jaren vorming als leerjongen en als compagnon konden zij het Meesterschap bereiken door een stage te volgen gedurende dewelke zij lijkschouwingen, anatomische dissecties en demonstraties bijwoonden. In 1549 had de Stadsmagistraat aan de Prosectoren de toelating gegeven om hiervoor de lichamen van de Gehangenen op het Galgenveld (het huidige Harmonie-Warandepark) weg te nemen. De lessen werden gegeven door een geneesheer-praelector in de Blauwe Toren bij de Mechelse St.-Joris of Keizerspoort en dit van 1310 tot 1611.

De chirurgijnen-barbiërs stonden in voor het baardscheren, voor het plaatsnemen van bloedzuigers, voor het aderenlaten, voor de reductie van breuken en voor het neerdrücken van staar. Verschillende praelectoren, die wij thans hoogleraren in de heilkunde zouden noemen, kregen enige vermaardheid: Goropius Becanus, vriend van Plantin die hij ertoe zou aanzetten de Biblia Polyglotta te publiceren, en Van Mauden die in 1579 Willem de Zwijger zou verzorgen na een moordaanslag, beraamd door een kolvenier.

Eén der opvolgers van Van Mauden was Lazarus Marcquis die in het begin van de 17de eeuw samen met Godefridus Vereycken en met Ludovicus Nonnius, het Collegium Medicum Antverpiense zou oprichten (1620), eerste beroepsvereniging voor geneesheren in ons land. Het Edict van Keizer Karel had uiteindelijk - late - vruchten afgeworpen.

Desalniettemin werd er in de 17de en in de 18de eeuw weinig vooruitgang geboekt op geneeskundig vlak. Met de oprichting van de wetenschappelijke "Société de Médecine d'Anvers" in 1834 kwam daar enige kentering in, alhoewel de artsen totaal machteloos zouden staan bij de bestrijding van de drie grote cholera-epidemiën die de Metropool in de loop van de 19de-eeuw overspoelden. Opnieuw behoorden de armste bevolkingslagen tot de zwaarst getroffen.

Dr. Jean-Pierre Tricot
Voorzitter "Nonnius" v.z.w.

4. Chirurgie voor de armen

Door de eeuwen heen hebben de armen en behoeftigen beroep gedaan op barbiers en chirurgijnen om hun ziekten en uitwendige aandoeningen te laten behandelen. Dit gebeurde vroeger in eerste instantie bij de barbier-chirurgijn thuis, in zijn zgn. "winkel", waar eenieder, rijk of arm, zich immers liet verzorgen. Het haar werd er geknipt, de baard geschoren, de wonden verzorgd, het bloed gelaten, de koppen gezet, enz. Daarnaast werden bij de barbier-chirurgijn evenwel ook kleine ingrepen uitgevoerd, o.m. het insnijden van abcessen, het uitkrabben van wonden of botsekwesters, het wegnemen van huidgezwellen enz. Het verrichten van grotere ingrepen bleef het werkterrein van de eigenlijke chirurgen, die vaak een academische opleiding hadden genoten aan één der vermaarde Europese universiteiten, of zich toch minstens door lectuur van de teksten der "Oude Meesters" en een leerperiode bij een meester-chirurg, geschoold hadden in de alsdan gebruikelijke chirurgische technieken.

Welke ingrepen werden aldus in de Middeleeuwen en de Renaissance bij die behoeftige zieken uitgevoerd? Men kan ze in grote lijnen indelen in 3 grote categorieën: de behandeling van ongevallen, kwetsuren, fracturen en verstuingen; de chirurgische behandeling van uitwendige aangeboren of verworven aandoeningen; en de heilkundige benadering van ziekten en afwijkingen van inwendige organen of weefsels.

Het overgrote deel van de activiteiten van een chirurg heeft eeuwenlang bestaan in het behandelen van ongevalsletsels en kwetsuren, opgelopen tijdens de menselijke zoektocht naar voedsel zoals tijdens de jacht en de visvangst, of als gevolg van het hanteren van allerlei gevaarlijke werktuigen ondermeer tijdens de landbouw, de woningbouw of andere werkzaamheden.

Opgelopen verwondingen dienden in de geest van de Grieks-Romeinse overlevering te worden gereinigd met compressen, gedrenkt in wit van ei, waarna zij met droog linnen dienden te worden verbonden. Grotere wonden werden evenwel gehecht om de wondrand bij mekaar te brengen. Hiertoe konden grote naalden doch ook fibula's (een soort sluitspeld) worden gebruikt. Uiteraard gingen vele verwondingen etteren, doch dit werd niet meteen als abnormaal aangezien, zodat vaak één uiteinde van de verwonding werd opengelaten om de etter te laten uitvloeien.

De beroemde middeleeuwse Franse chirurg Guy de Chauliac (1298-1368) kende reeds 5 verschillende soorten van wondhechting, o.m. de 8-vormige suture over de reeds genoemde fibula, doch ook metalen clips, die overigens (in een gewijzigde vorm) nu nog steeds gebruikt worden. Ernstige bloedingen in de wonde dienden uiteraard te worden gestelpt. In tegenstelling met adviezen uit vroeger tijd meende

Artsen en chirurgen aan het werk in een 16de-eeuws hospitaal, Anoniem, 1565

Henri de Mondeville (ca. 1260- ca. 1320), eveneens een Fransman die les gaf aan de kort tevoren opgerichte universiteit van Parijs, dat deze bloedstelping zo snel mogelijk moest geschieden, teneinde een "syncope" te vermijden!

Verwondingen konden overigens ook buikorganen betreffen. De chirurgen uit de Zuid-Italiaanse school van Salerno (10e-12e eeuw) legden op de open buikwonden levende dieren, o.m. een jonge hond of kat, teneinde de uitstulpende darmen warm en doorbloed te houden. Hun Noorditaliaanse collega Bruno da Longoburgo (13e eeuw) schudde net als de "Oude Meester" Galenus (130-200 n.C.) de patiënt voorzichtig met de buik, teneinde darmen en andere organen terug in de buikholte te krijgen.

Zelfs aldus ontstane darmletsels werden gehecht, o.m. door Bruno's tijdgenoot Theodoric Borgognoni (1205-1298), die gescheurde dundarmstukken over een hol pijpje aan mekaar naait. Dikdarmletsels durven de Middeleeuwse chirurgen, net als hun Grieks-Romeinse en Arabische voorgangers, niet aan. Hiertoe dient men te wachten tot in de Renaissance, wanneer de Spanjaard Francesco Arceo (ca. 1493 - na 1574) vier gevallen van dikdarmperforatie meedeelt die hij met succes weet te hechten!

Uiteraard worden de chirurgijnen uit onze contreien ook geconfronteerd met open of gesloten

beenbreuken. De verwikkelingen die met name bij schedelfracturen konden optreden, waren reeds van bij de Egyptenaren bekend en hadden op empirische gronden geleid tot het uitvoeren van trepanaties en het reduceren van ingedeukte schedelbotfragmenten. Vele chirurgen hebben op ingenieuze wijze dergelijke schedelboortoestellen ontwikkeld, o.m. de trepaan van de als "vader van de Franse heilkunde" aanzijne Ambroise Paré (1510-1590) of nog de driepotige trepaan van zijn Duitse collega Hans von Gersdorff (fl. ca 1500).

Ook open botbreuken van de ledematen werden behandeld. Zo spalkte onze landgenoot Jan Yperman (ca. 1260 - ca. 1330) in navolging van zijn Parijse leermeester Lanfranc, het gebroken lidmaat tussen houten plankjes, teneinde de fractuuruiteinden van het bot zo goed mogelijk te laten vastgroeien. Gebeurde dit niet, bvb. omwille van meerdere losse botfragmenten, dan werden de afgestorven botstukjes of sekwesters met een tangetje verwijderd.

Het invoeren van steeds gesofistikeerder vuurwapens in de late Middeleeuwen leidde tot afschuwelijke verwondingen, die vaak noopten tot amputatie. Allerhande extractietangen werden ontwikkeld, de zgn. "tire-balles", om kogels of ander wapentuig uit de diepten van het lichaam te verwijderen. Dergelijke wonden leidden vaak tot zeer ernstige infecties, die men probeerde te voorkomen door in de won-

HARDE TIJDEN VOOR ARME ZIEKEN

den kokende olie of hete ijzers (zgn. cauters) aan te brengen, een uiteraard bijzonder pijnlijke therapie! Het is de verdienste van de reeds genoemde Paré geweest, om zich tegen deze wrede behandelingsvorm te verzetten.

Wondbehandeling op het slagveld,
Anoniem, 16de eeuw

Velen van de gekwetsten op de 15de - en 16de-eeuwse Europese slagvelden kwamen terecht in de ziekenzalen van de gasthuizen en lazaretten. Aldus werden door het Stadsbestuur chirurgijns aangesteld om deze zieken en gekwetsten te bezoeken, hun verbanden te wisselen en zo nodig bepaalde levensnoodzakelijke ingrepen uit te voeren. Ook het St. Elisabethziekenhuis te Antwerpen heeft aldus door de eeuwen heen stadsheelmeesters gehad, aanvankelijk op tijdelijke basis, later aangesteld in dienstverband in het gasthuis.

Behoudens de reeds vernoemde traumatologische letsels kregen deze chirurgen ook andere uitwendige afwijkingen te behandelen. De meest voorkomende letsels waren allerhande huidgezwelletjes, o.a. talgcysten, vettumoren, abcessen, aarsfistels, aambeien e.d., doch ook grotere gezwellen werden aangepakt, o.m. borstkanker, massieve halstumoren,

lymfklierzwellingen, tuberculeuze fistels (zgn. scrofulose), schildklierkroppen, enz. De chirurgen ontwikkelden voor deze ingrepen een eigen instrumentarium met specifieke tangen, messen, curettes, en pincetten. Bij borstkanker bv. stelde de reeds vermelde Arceo voor de aangetaste borst met een stevige draad te doorboren, teneinde door tractie hierop, de borstklier makkelijk van haar spierlaag vrij te maken en aldus snel te kunnen amputeren.

De Duitse chirurg Lorenz Heister (1683-1758) ontwierp voor de borstafzetting zelfs een circulair dubbel-mes dat in de vorm van een soort grote cigarenknipper de amputatie met één snelle beweging kon doorvoeren. Gelukkig zullen deze ingrepen niet zo frekwent zijn voorgekomen. Veelvuldiger werden de breuken of herniae geopereerd. Meestal betrof het liesbreuken die zich als zwellingen in lies of balzak konden uiten. Daar het ontstaansmechanisme van deze breuken slechts moeizaam aan het licht kwam, waren door de eeuwen heen allerhande ingrepen voorgesteld om dit euvel te verhelpen. De Arabische chirurgen o.m. Albucasis (936-1013) hielden het bij hun geliefkoosde cauterisatie van de liesbreuk met het heet gloeiend ijzer: door verschroeijing verschrompelde de breukopening en werd een recidiefbreuk voorkomen.

Guy de Chauliac, later gevolgd door Ambroise Paré en Pierre Franco, hielden het daarentegen op een echte doorstekingsstuur van de breukopening met een zgn. "punctum aureum" of "gouden hechting". Met de monografie van de Provencaal Pierre Franco (ca. 1500-1561) werd een eerste aanzet gegeven tot reële classificatie van de breuken, waarbij drie "echte" breuken (enterocele, epiploocele & bubonocoele) van vijf "valse" breuken (hydrocele sarcocele, varicocele, pneumatocele & humorale breuk) worden onderscheiden. Naast liesbreuken kende men ook de navelbreuk en de bovenbuiksbreuk, alsmede de littekenbreuk, ontstaan na vroeger trauma of ingreep op de buikwand.

Behoudens de verschillende herniaoperaties was de amputatie van een lidmaat twijfelloos één van de meest ingrijpende chirurgische ingrepen. Deze operatie werd uitgevoerd wegens weefselversterf van het lidmaat, hetzij ten gevolge van een uitgebreide weke delen verwonding of verbrijzelsfractuur, hetzij op basis van onvoldoende bloedvoorziening naar voet en onderbeen. Een vaak voorkomende en totaal onverklaarbare aandoening was in de Middeleeuwen en de Renaissance voor deze verminderde doorbloeding verantwoordelijk: het betreft het ergotisme, meestal aangeduid als St.-Antoniusvuur. Deze ziekte was te wijten aan een infectie van rottend koren met een schimmel, die aldus in het brood terecht kwam, en bij de patiënten ernstige vaatvernauwing veroorzaakte. Deze resulteerde in ondraaglijke krampen in het hele lichaam alsmede in een zeer pijnlijke ischemie van de uiteinden van armen en benen met gangreen tot gevolg.

De reeds genoemde Hans von Gersdorff rapporteerde dat hij in het begin van de 16e eeuw een reeks van meer dan 200 amputaties voor ergotisme had uitgevoerd in het St. Antonius ziekenhuis te Straatsburg. Daar waar men in de Oudheid en de Middeleeuwen een lidmaat afzette doorheen de afgestorven weefsels, teneinde levensgevaarlijke bloedingen te vermijden, werd vanaf de 16de-17de eeuw meer en meer overgegaan tot hogere amputaties in gezond weefsel, waardoor de amputatiewonde beter en sneller kon genezen. Dit werd des te meer mogelijk nadat de Fransman Ambroise Paré de ligatuur van de grote bloedvaten in het af te zetten lidmaat als beste techniek had aangeprezen.

De uitwendige aandoeningen die door de chirurgijn werden behandeld, werden in de oude tekstboeken meestal van "kop tot teen" besproken ("a capite ad calcem"). De reeds geciteerde Guy de Chauliac introduceerde een classificatie der heilkundige ziekten in Tumoren, Wonden, Zweren, Fracturen en Dislocaties; deze indeling, later door Fabrizio di Acquapendente (1533-1619) met de Bijbelse term "Pentateuch" omschreven, is gedurende eeuwen blijven bestaan. Bij de verzweringen werden aldus o.m. genitale letsels, fistels, elephantiasis (een tropische aandoening, gekenmerkt door dikke benen), spataders, en wratten besproken.

De oorzaak van ziekten van inwendige organen bleven eeuwenlang onbekend. In de Hippocratisch-Galenische traditie werd een teveel aan bepaalde lichaamssappen verantwoordelijk gesteld voor allerhande koortsen, ziekten en ongemakken. Meerdere methodes stonden ter beschikking van de artsen om deze overmaat aan slijm, bloed, gele of zwarte gal te evacueren: braakmiddelen, purgativa, zweetverwekkende medicaties, doch vnl. aderlatingen, het zetten van koppen of het plaatsen van bloedzuigers.

Deze laatste bloed-evacuerende procedures werden overgelaten aan de chirurgijns en de barbiers. Al naargelang de aandoening diende een specifieke ader in de arm, het been, het hoofd, soms zelfs de tong of de penis te worden geopend, dermate dat de "overmaat aan bloed" gemakkelijk kon worden opgevangen in een aderlaatkom. Deze laatste kon in messing, faience, tin enz. worden vervaardigd. De techniek van de aderlating, het slijpen van de vlijmen, de keuze van de ader, ja zelfs astrologische kennis m.b.t. het tijdstip van de bloedlating, vormden de studies die de chirurgijn tijdens het ancien régime bij het chirurgijns-gilde en bij een leermeester diende te volgen.

De chirurgijn kon dan zelf aan de hand van precieze aanwijzingen de uitvoering van de aderlating overlaten aan de barbier. Zelf waagde de chirurg zich zoals reeds vermeld slechts zelden aan grotere ingrepen. Eén der weinige inwendige aandoeningen, waarmee de chirurg frekwent geconfronteerd werd, was het blaassteenlijden. De verwijdering van deze stenen, de zgn. lithotomie, was een zeer riskante ingreep, die

vaak tot infectie of urine-incontinentie aanleiding gaf. De operatie werd uitgevoerd op geleide van de via de aars ingebrachte vinger, die de steen in de blaasbodem fixeerde. Na de insnede werd dan met een aantal instrumenten, waaronder steentangen, dilatatoren, geleiders enz., de steen uit de blaas verwijderd.

Als men bedenkt dat tot midden vorige eeuw al deze grote ingrepen, o.m. de schedelboring, het afzetten van een lidmaat, de blaassteenverwijdering, of een borstampuatie, zonder wezenlijke verdoving of steriliteitsmaatregelen gebeurden, dan begrijpt men dat de resultaten van deze ingrepen vaak catastrofaal waren. Vele patiënten, die deze ingrepen in ziekenhuismilieu ondergingen, verlieten dan ook meestal niet levend het gasthuis.

Het progressief besef van het bestaan en de overdracht van kiemen van de ene patiënt op de andere leidde in de 19de eeuw niet alleen tot een verbeterde ziekenhuishygiëne (de patiënt kreeg eindelijk een bed voor zich alleen!), doch ook tot stringentere maatregelen t.a.v. operatieve reinheid, sterilisatie van instrumenten en gebruiksmaterialen, enz. Vrijwel gelijktijdig leidden de nieuwe narcosemogelijkheden, gebruikmakend van ether en chloroform, de definitieve doorbraak in van heilkundige technieken waarbij progressief aandoeningen van alle organen van het lichaam pijnloos konden worden benaderd.

Prof.dr. R. Van Hee

Oud en behoeftig

Het historisch-wetenschappelijk onderzoek naar bejaardenzorg in Vlaanderen, en mutatis mutandis in Antwerpen, staat op een vrij laag pitje. Ook op dit gebied is het "Arm in Antwerpen". Fragmentair wordt er wel verwezen naar bejaarden en ouderlingen in historische studies over armoede en armenzorg, maar een degelijke en overzichtelijke studie over de situatie en verzorging van ouderlingen in Vlaanderen ontbreekt. Deze tekst pretendeert niet hieraan enige verandering te brengen. Het objectief is veeleer het samenbrengen van een aantal bestaande opvattingen en studies rond dit thema.

Bejaardenzorg in de 20ste eeuw roept voor de meeste mensen het beeld op van het bejaardenhome : de grote instelling waar de bejaarde over een eigen kamertje beschikt en daarnaast kan genieten van een aantal gemeenschappelijke faciliteiten. Deze instellingen waren tot de 19de eeuw onbestaande. Is

het ontbreken van historische studies te wijten aan dit gebrek aan grote, gestructureerde instellingen ? Neen, bronnenmateriaal is veelvuldig aanwezig. Het OCMW archief van Antwerpen bevat veel archief met betrekking tot dit thema : rentenboeken, uirekeningen van aalmoezeniers, rekeningen van uitbestedingen,... Het wachten is op diegene die zich in deze materie onderdompelt en er een studie over maakt.

In de middeleeuwen kon de openbare liefdadigheid met betrekking tot bejaardenzorg worden opgesplitst in drie categorieën. Eerst en vooral werden de behoeftige bejaarden ondersteund die thuis bleven werken. Bij het weinige dat zij per week verdienden, werd een aantal stuivers toegelegd. Dit moest volstaan om de hoge huishuur te betalen en om in leven te blijven.

Binnenplaats van het godshuis Jan van der Biest te Antwerpen

Een tweede categorie waren de ouderlingen die door de openbare onderstand werden uitbestede in verschillende dorpen. Aan de kostgevers werd een kleine vergoeding uitbetaald, de ouderlingen zelf ontvingen kleding en medicijnen.

De derde soort ondersteuning was de oprichting van godshuizen. De eerste godshuizen - Antwerpen vormt hierop geen uitzondering - werden gesticht in de 13de eeuw. Het merendeel van de Antwerpse godshuizen zien echter veel later het licht (16de-17de eeuw).

Godshuizen hadden vaak het zelfde grondplan. Meestal waren ze van de straatkant gescheiden door een hoge blinde muur zodat de kleine huisjes, gegroepeerd rond een binnenpleintje, een eigen entiteit vormden in de stad. Nutsvoorzieningen als water en sanitair waren gemeenschappelijk.

Deze instellingen werden in de meeste gevallen gesticht door (rijke) particulieren die bij testament hun erfenis bestemden voor de oprichting van een godshuis. Meestal werd het godshuis dan ook vernoemd naar zijn milde stichter : bijvoorbeeld het Van der Biest Godshuis dat in 1504 gesticht werd door Jan van der Biest. De andere particuliere stichtingen waren: het Infermeriegodshuis op het Klapdorp (13de eeuw), het Onze-Lieve-Vrouwegodshuis op de Schoenmarkt (1343), het godshuis van de Blauwbroeders in de Schippersstraat (14de eeuw), het Sint-Annagodshuis in de Korte Nieuwstraat (1400), het godshuis Zeven Bloedstortingen in de Mutsaartstraat (1468) en het godshuis Almares op de Paardenmarkt (1477), het godshuis Zeven Gebroeders in de Boeksteeg (voor 1483), het Sint-Barbaragodshuis in de Lange Nieuwstraat (1489) en het godshuis Van Daele in de Korte Sint-Annastraat (1498). Bij het begin van de 16de eeuw werd hun aantal aangevuld met nieuwe stichtingen zoals : het reeds vermelde godshuis Van der Biest op de Falconrui (1505), het godshuis Onze-Lieve-Vrouwe-van-Gratie in de Gratiekapelstraat (1505-1508), het Sint-Jorisgodshuis in de Bervoetsstraat (voor 1531) en het Allaertsgodshuis in de Schuttershofstraat. (1)

Een andere soort godshuizen werd ingericht door de ambachten. Behoeftige bejaarde leden vonden er een onderkomen. In Antwerpen vinden we zes godshuizen. De bontwerkers hadden de Wolstraat,

de huidevetters de Huidevettersstraat, de schippers de Schippersstraat, de meerseniërs de Lange Nieuwstraat, de lakenbereiders de Keizersstraat en de smeden de Paardenmarkt gekozen om er hun godshuis op te richten. (2) Deze vorm van ondersteuning ontstond eveneens vanaf de 13de eeuw en kende een verspreiding over heel Vlaanderen. Indien er geen godshuis kon worden opgericht, bleven de ambachten hun verouderde en zieke leden steunen. De smeden van Diest mochten bijvoorbeeld vanaf 1262 twee bedden van het stedelijk hospitaal gebruiken voor hun oude meesters en gezellen. (3)

Poort van het godshuis Lantschot te Antwerpen

In hun testament stelden de milde schenkers vaak voorwaarden aan de toekomstige bewoners: "zes-tien oude arme vrouwen", in het Antwerpse Sint-Elisabethgodshuis (1593) of "tien arme vrouwen" in het De Vergniesgodshuis (1593). (4) Uit het voorgaande blijkt dat deze godshuisjes vaak bedoeld waren voor verarmden. De statuten van het Sint-Niklaas godshuis te Brugge verwoordden dit expliciet: "voor persone... zo verweect worden van goede dat zij de voors. aalmoesen begerden". (5)

De praktijk verschilde echter sterk van deze mooie intenties. Een godshuis in Doornik droeg de benaming "Anciens Bourgeois" (6) en het Sint-Annagodshuis te Antwerpen was bekend als het "Mevrouwengodshuis": enkel nobele vrouwen werden toegelaten. Vaak diende een kandidaat zijn plaats, "de

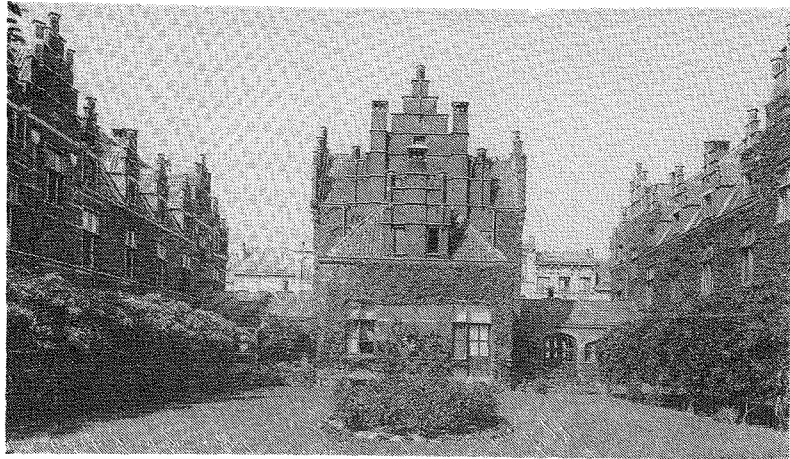
prebende", te verwerven door te betalen. De vooruitziendheid om de oude dag veilig te stellen speelde hier zeker zijn rol.

Een andere indicatie dat de godshuisjes niet louter voor arme bejaarden bestemd waren, is de voorrang die vaak verleend werd aan familieleden van de stichters of aan leden van de eigen beroepsgroep. Het is niet louter toevallig dat in Antwerpen aan het eind van de 15de en in de 17de eeuw plots meer godshuizen verschenen : in beide periodes kende de stedelijke middenklasse een welvaartsverhoging. Het risico op sociale deklassering was voor deze groep immers groot en werd in periodes van sociale opgang des te meer aangevoeld.

De stelling dat een godshuis openstond voor oude arme mensen, is na wat voorafgaandelijk vermeld staat, niet echt aan te houden.

OUD EN BEHOEFTIG

Het 'Ouderlingenhuis' te Antwerpen ca. 1910

Over de juiste omvang van de bejaardenzorg of hoeveel geld er specifiek naar de ouderlingen ging, bestaan geen exacte cijfers. De "Compte Moral de l'An XIII" (=1805), uitgegeven door E. Geudens in 1898 geeft wel informatie over het aantal bejaarden dat in godshuisjes verbleef. Hieruit blijkt dat er in 1805 218 bejaarden in godshuizen verbleven en 86 op het platteland geplaats waren. Wetend dat de stad Antwerpen in 1829 ongeveer 73.000 inwoners telde, is dit een vrij laag aantal.

Kunnen we aannemen dat de meeste ouderlingen niet door het sociale net werden opgevangen? De meesten moesten zelf in hun levensonderhoud voorzien of konden meer dan waarschijnlijk terugvallen op steun van de kinderen. Een belangrijk sociologisch gegevenheid in deze context is de veranderde gezinssamenstelling die wij vanaf het Ancien Régime kennen. Van de "extended family", waarbij 3 tot 4 generaties onder hetzelfde dak bleven wonen, is men in de Nieuwste Tijden tot een "nucleour family" geëvolueerd. Kinderen worden steeds vroeger uithuizig en stichten hun eigen gezin. Dat dit zijn weerslag had op de opvatting over bejaardenzorg, is duidelijk. Gebeurde in de vroegere tijden de verzorging van ouderlingen gewoon thuis door de eigen kinderen, dan vond er in de Nieuwste Tijden een "révolution mental" plaats. Plots was er geen plaats meer voor de bedlegerige ouders en moesten ze in aparte instellingen verzorgd worden. Het onderzoek naar de oorzaken van deze verandering is voer voor de sociologen onder ons en kan in dit korte bestek niet behandeld worden.

Deze latere perioden luiden de tijd in van centralisatie en herstructurering. In 1796 werden het Bureel van Weldadigheid en de Burgerlijke Godshuizen opgericht. Deze instelling namen het bestuur over van vele particuliere initiatieven. Daarenboven kwamen er in Antwerpen een hele reeks nieuwe stichtingen bij.

Specifieke bejaardeninstellingen, in onze zin van het woord zagen het daglicht: de stichtingen Joostens, De Fraula en Lemmé. (7) Het betreft hier oorspronkelijk particuliere stichtingen voor kosteloze huisvesting van bejaarden die door de nieuwe

wetgeving onder het bestuur van het Bureel van Weldadigheid vallen. Het gesticht Joostens ontstaat in 1897 in de Dambruggestraat en verhuist later naar het landelijke Sint-Antonius-Zoersel. Het gesticht De Fraula verleend haar naam naar de burggraaf De Fraula van Broechem die in 1814 het beheer van de stichting overlaat aan het Bureel. De stichting De Fraula bestaat eigenlijk uit vier verschillende stichtingen, die dateren uit de 17de en 18de eeuw. De belangrijkste schenking was die van Katharina Mertens, die haar twee huizen naliet. (8) De stichting Lemmé tenslotte liet in 1899 de aanzienlijke som van 100.000 fr na, bij voorkeur ten behoeve van "les anciens serviteurs de la famille Lemmé". Het gesticht werd geopend in 1903. (9)

Ook de Commissie van Burgerlijke Godshuizen kende haar nieuwe instellingen: o.a. het gesticht Bogaerts-Torfs. Dit gesticht werd opgericht dank zij het legaat van Mevrouw Marie Torfs die de aanzienlijke som van 600.000 frank overmaakte. Het geld was bedoeld voor de oprichting van een "établissement de charité" voor 70 bejaarde mannen. (10)

Met de oprichting van de Commissie van Openbare Onderstand in 1925 bleven de oude godshuizen en de andere gestichten bestaan. Daarnaast beschikte de Commissie over twee bejaardeninstellingen, het reeds vernoemde "Gesticht Bogaerts-Torfs" voor mannen en het "Rusthuis voor Oude Vrouwen". Dit rusthuis, dat oorspronkelijk gevestigd was in de Albert Grisarstraat, werd als instelling gesloten in 1955. In het verder verloop van de 20ste eeuw verschenen er meer en meer instellingen voor specifieke bejaardenzorg.

Beleidsmatig veranderde er een hele hoop: bejaardenzorg neemt nu in de begroting van het Vlaamse Gewest ongeveer de helft in van de post Gezondheidszorg. Dit feit is misschien wel de beste indicatie van de mentaliteitsverandering die doorheen de eeuwen heeft plaatsgevonden.

Dirk Kint

Het kind van de rekening

I. De opvang van kinderen te Antwerpen in de late middeleeuwen

Vanaf de 12de-13de eeuw namen de Tafels van de Heilige Geest de zorg voor de gevonden, verlaten of weeskinderen voor hun rekening. In Antwerpen speelde de Tafel van de Heilige Geest van Onze-Lieve-Vrouw daarbij een centrale rol. De Onze-Lieve-Vrouwekerk was tot 1477 immers de enige parochiekerk binnen de muren. De andere kerken hadden geen enkel parochierecht, zoals het bewaren van het Heilig Oliesel, de doopvont, enz. Voor het dopen van de vondelingen, iets wat steeds gebeurde, moest men dus wel naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk. (1)

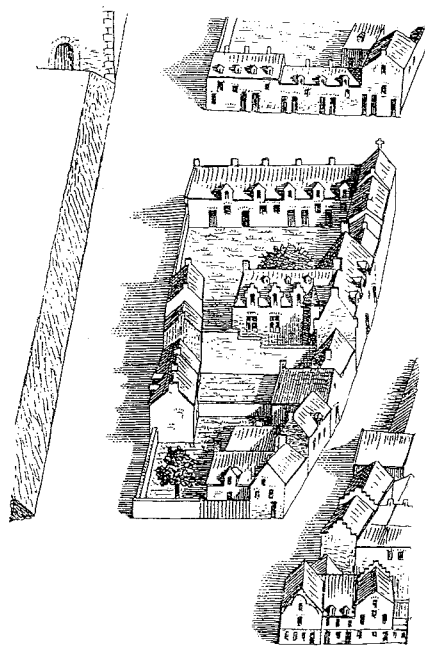
De heiliggeestmeesters van Onze-Lieve-Vrouw zorgden voor de eerste opvang van de kinderen en besteedden hen daarna uit. Zij beschikten daarvoor waarschijnlijk over enkele kleine vondelinghuizen, al dan niet door privé-personen beheerd.

Bij de groeiende aantallen ontwortelden en bedelaars in de 14de en 15de eeuw waren ook vele kinderen. Oudere jongens groepeerden zich in benden en sleurden jongere kinderen met zich mee. Zelfs de kerkgebouwen waren voor hen niet meer veilig. In 1447 bepaalde het Antwerpse stadsbestuur, dat kinderen boven de twaalf jaar die in een kerk bedelden, gestraft zouden worden "inden put te water ende te broode". Die onder de twaalf jaar zou men niet zelf bestraffen, maar men zou een van hun familieleden in de put zetten. (2)

Verwaarloosde en verlaten kinderen maakten de buurt steeds onveiliger. Het werd volgens de Antwerpenaren duidelijk dat er moest ingegrepen worden. Bij de oprichting van de Kamer van de Huisarmen in 1458 kregen de aalmoezeniers dan ook de taak de oudere kinderen onder hun hoede te nemen. De Tafel van de Heilige Geest van Onze-Lieve-Vrouw zou daarbij verder blijven zorgen voor de jongere kinderen.

De zaken waren blijkbaar niet altijd even duidelijk. Waar lag de grens tussen 'oudere' en 'jongere' kinderen? In 1511 moest het stadsbestuur tussenkomen om een meningsverschil hierover tussen de heiliggeestmeesters en de aalmoezeniers op te lossen. Het stadsbestuur besliste dat, "de heilich geestmeesters de ghene van den voirs. kinderen die in bundele oft vaessche uutgestelt selen worden te henwaert selen nemen ende die cleden ende als dan gecleet synde sullen de voirs. aelmoesseniers na huers selfs consent die te henwaert nemen ende doen opvueden." (3)

De heiliggeestmeesters moesten dus enkel nog de eerste zorgen geven, voor het overige dienden zij alles aan de aalmoezeniers over te laten. De Kamer bezat voor de opvang van de kinderen tehuizen aan de Paddegracht en nabij het Sint-Rochusgasthuis. Enkele jaren later verloren de heiliggeestmeesters elke verantwoordelijkheid over de kinderen. Op dat ogenblik bouwden de aalmoezeniers een groot 'Vondelingenhuis' nabij het Sint-Rochusgasthuis. De instelling zou tot 1880 blijven functioneren als draaischijf voor de vondelingen, verlaten kinderen en weeskinderen. Boven de poort van deze instelling stond te lezen: "Vondelinghuys gesticht by de aelmoesseniers anno 1531". Het huis werd in 1532 in gebruik genomen, maar was al snel te klein. Na verloop van tijd werden de gebouwen van het oude Sint-Rochusgasthuis stelselmatig ingenomen. Gedurende zijn bestaan werd het gesticht herhaaldelijk uitgebreid en verbouwd. Vlak naast het Vondelingenhuis lag het Dul- of Zinnelozenhuis. De scheiding tussen beide instellingen was niet altijd even duidelijk. Het samenbrengen van 'onschuldige' kinderen en 'zinnelozen' was niet ongebruikelijk. Ook te Brugge bestond een dergelijke situatie.

Het Sint-Rochusgasthuis, Virgilius Bononiensis, 1565

HET KIND VAN DE REKENING

Voor de oudere jongens, geboren in de stad Antwerpen, werden door de aalmoezeniers speciale voorzieningen getroffen. Zij werden op ambacht geplaatst en moesten 's zondags school lopen. Aan deze zogenaamde "ambachtsjongens" werden ook op regelmatige tijdstippen brood en kleding uitgereikt. Zij genoten dus een 'prove'. Volgens E. Geudens werden zij daarom ook 'proefjongens' genoemd. (4)

Als verantwoordelijke voor de ambachtsjongens stelden de aalmoezeniers een meester aan. Die leidde zijn manschappen op zondagmorgen naar de Sint-Jacobskapel en gaf er les van 8 tot 9u30. Hij leverde de studieboeken, maar de Kamer zorgde voor het schrijfpapier. Daarna dienden ze ook nog de eucharistievieringen van de zondag bij te wonen. Pas in de late namiddag werden door de dienstdoende regent de 'proven' uitgedeeld. De meester hield in de week persoonlijk toezicht op de aanwezigheid van de jongens bij hun ambachtsmeester. (5)

Tussen aalmoezeniers en ambachtsmeesters werd een contract opgesteld, waarbij de Kamer toezegde twee jaar lang de kosten voor de jongens te betalen en de ambachtsmeesters beloofden voor opleiding en onderdak te zorgen.

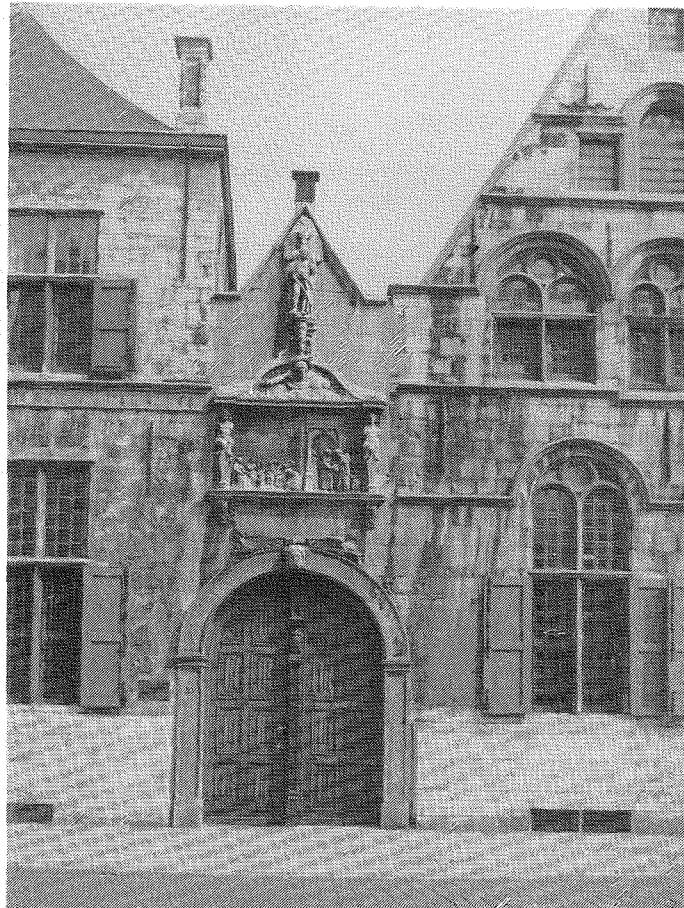
Aanvankelijk waren er waarschijnlijk niet zo erg veel ambachtsjongens, maar met de bevolkingsgroei van de metropool nam hun aantal toe. In 1507 werden er 70 proefjongens door de Kamer onderhouden en in 1549 werd hun aantal door een gift van Jan van der Meeren op 100 gebracht. (6)

Uit het begin van de 16de eeuw dateren ook de eerste studiebeurzen voor arme jongens. Dank zij deze fundaties kon de Kamer geregeld vijf studenten te Leuven onderhouden. Sommigen gingen daarheen om dokter of apotheker te worden, anderen werden priester of gingen in het klooster.

2. De oprichting van weeshuizen

Op 27 april 1552 schonk de rijke koopman Jan van der Meeren een erfrente om een "scole" voor "schamele meyskens" op te richten. De nieuwe instelling werd aanvankelijk in de achterbouw van het Vrouwkenschuis, in 1353 in de Lange Gasthuisstraat gesticht om vrouwelijke passanten enkele nachten te herbergen, ingericht. De school voor 'schamele meisjes' groeide snel en nam reeds in 1564 alle kamers van het Vrouwkenschuis in beslag.

Het Maagdenhuis bleek vlug te klein, want een eerste verbouwing vond reeds plaats in 1564-68. Men besloot toen om het huurhuis dat aan de noordzijde van het

*Poort van het Maagdenhuis te Antwerpen
(foto, 1933)*

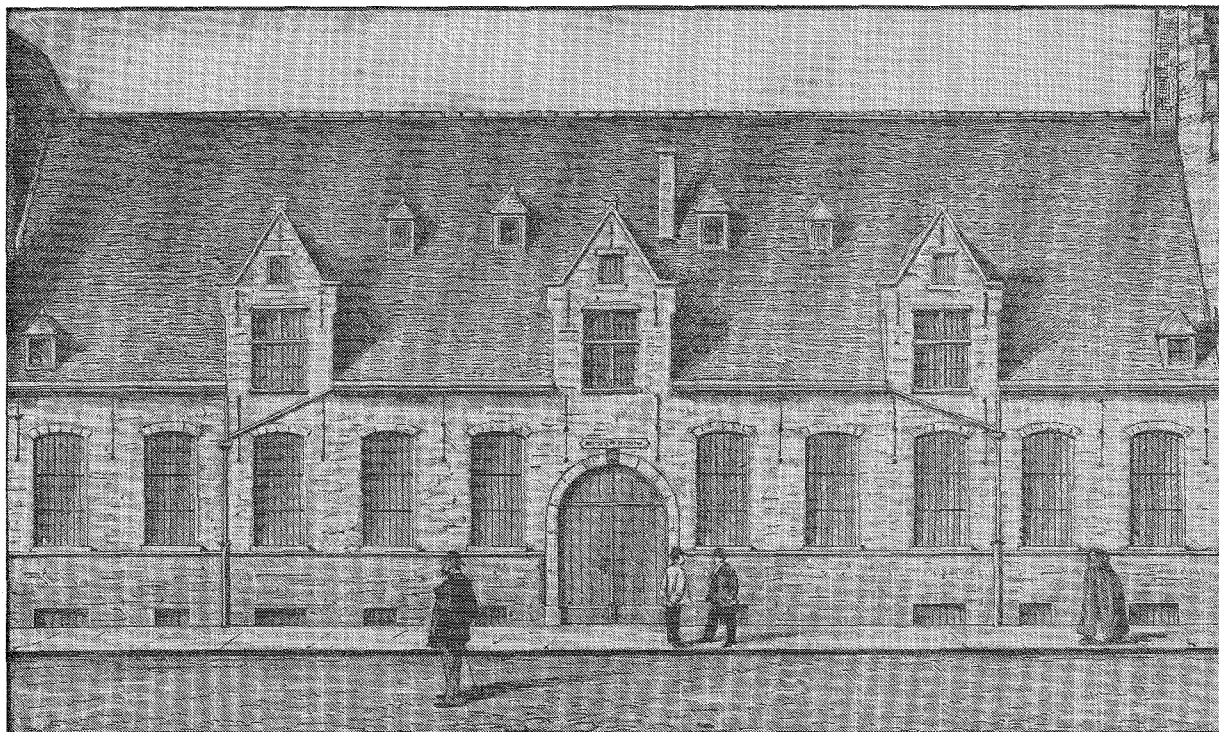
Vrouwkenschuis paalde, in te lijven. Dit huis was eigendom van de instelling. De behoeftige reizende vrouwen werden overgebracht naar een gebouw aan de overzijde van de straat, op de hoek van de Lange Gasthuisstraat en de Boogkeers. Het vroegere Vrouwkenschuis werd ingericht als Maagdenhuis en deed dus uitsluitend dienst als meisjesweeshuis.

Enkele jaren later, in 1558, werden dank zij een schenking van Johanna van Schoonbeke en giften van verscheidene andere welstellende burgers een "werckhuys" gesticht om "aerme jongers te leeren een ambacht". Dit "Knechtjeshuis" zou blijven functioneren tot 1880, wanneer er voor de kinderen nieuwe instellingen opgericht werden.

In het Maagden- en Knechtjeshuis aanvaardden de aalmoezeniers enkel kinderen boven twaalf jaar. De jongere kwekelingen werden in het Vondelinghuis

ondergebracht of uitbesteed. Het Vondelingenhuis werd een soort algemeen depot, waar **alle** kleine kinderen zonder onderscheid werden binnengebracht, al was het slechts voor enkele dagen. Er zaten vondelingen, wezen en verlaten kinderen in afwachting van hun plaatsing op het platteland of in de weeshuizen. Het Vondelingenhuis was ook de thuishaven voor bestedingen die naar de stad teruggeroepen werden omdat ze bijzondere medische

schoten de kinderstellingen als paddestoelen uit de grond. Daarnaast was er ook steeds meer aandacht voor het onderwijs aan arme kinderen. Ze moesten leren lezen en schrijven en vooral: het religieuze onderricht moest tot hen uitgebreid worden. Aldus zouden van deze verdorven avonturiers vrome en nuttige werkkrachten gemaakt worden. Ook deze taak nam de Kamer van de Huisarmen ter harte. In diverse lokalen in de stad stelden de aalmoezeniers

Voorgevel van het Knechtjeshuis te Antwerpen, Anoniem, 19de eeuw

zorgen nodig hadden of omdat ze andere pleegouders toegewezen kregen.

Door het openstellen van wees- en vondelingenhuisen trachtte men de bendevoering van jonge, dakloze kinderen in te dijken en zo mogelijk zelfs uit te bannen. Eerdere maatregelen waren duidelijk onvoldoende gebleken. Uitbestede kinderen werden "ten minsten pryse besteet (...) ende eenen yegelycken, die begerende, overgelaeten (...); ende voorts cleyn oft geen toesicht daerop meer genomen en wordt, waerdore sy dickwils comen tot oneeren ende daernaer tot siekten ende armoede; sulcx dat sy tot geender eeren en geraecken, maer wederomme te laste vande voorschreven Camer onderhouden en gecureert moeten worden (...)" (7)

Het oprichten van weeshuizen in Antwerpen was geen alleenstaand feit. Zowat overal in West-Europa

meesters aan om de behoeftige kinderen van de buurt te onderwijzen.

In de strijd tegen de jeugdcriminaliteit hadden de aalmoezeniers de macht jonge bedelaars en leeglopers van de straat te halen en ze "in den put te steken". Omstreeks het midden van de 16de eeuw beschikten zij daarvoor over een 'gevangenis' aan de Sint-Jacobskapel. Na de oprichting van het Knechtjeshuis voerden zij de opgepakte jongens naar dit gesticht. Na acht dagen op water en brood werden de vreemde jonge bedelaars uit de stad gezet. Werden ze later weer betrapt, dan leverden de aalmoezeniers hen aan de wet over. De jongens werden gezeseld en uit de stad verbannen.

Stadskinderen werden na acht dagen terugggebracht naar hun ouders. Deze laatsten werden op hun ouderlijke plichten gewezen en aangezet om hun

De regent en de vader van het Maagdenhuis (cat. 160)

zoon een ambacht te doen leren. Indien het 'schamele' armen waren, kregen ze onderstand en eventueel konden deze jongens tot de 'proven' aangenomen worden. Indien de jongens wezen waren, hield men ze in het gesticht. (8)

Het aantal gestichtskinderen bleef echter stijgen zodat de aalmoezeniers maatregelen moesten nemen. Oorspronkelijk maakten zij geen verschil tussen wettige kinderen, onwettige kinderen, vondelingen of verlaten kinderen. Door het plaatsgebrek in de gestichten werden er vanaf het begin van de 17de eeuw enkel nog de wezen in opgenomen en dan nog alleen als ze zich goed gedragen hadden. De andere kinderen werden uitbesteed.

3. Het personeel van de instellingen

De drie gestichten, Vondelingen-, Maagden- en Knechtjeshuis, werden bestuurd door de aalmoezeniers van de Kamer van de Huisarmen. In praktijk was een oud-aalmoezenier als regent voor de instelling verantwoordelijk. Elk jaar werd een nieuwe regent gekozen, dit om een té sterke binding met het gesticht te voorkomen. Er mocht immers niet eigenzinnig gehandeld worden. Over belangrijke beslissingen moest men het eerst eens zijn in de voltallige Kamer. Ook de echtgenotes van de regenten lieten zich dikwijls met de gang van zaken in.

Voor het dagelijks bestuur werden in iedere instelling een Vader en/of een Moeder aangesteld. Zij waren inwonend. De Vader had het toezicht over de hele werking van het gesticht. Hij waakte over de kinderen in huis, op de weg naar de kerk en in de werkplaats. Zijn toezicht hield slechts op als hij 's avonds de slaapplaats bezocht had en wist dat alles rustig was. Zijn vrouw was mee in de dienst ingeschakeld en

moest haar man vervangen bij diens afwezigheid. Samen uitgaan van Vader en Moeder was er niet bij zonder toelating van de regent. 's Nachts moesten beiden zeker aanwezig zijn.

De Vaders van de gestichten moesten jaarlijks, de tweede zondag na pasen, een eed in handen van de aalmoezeniers afleggen. Samen met hun vrouw boden zij daarbij eerbiedig de sleutels van de instelling aan en vroegen ze om verlenging van hun dienst. De aalmoezeniers konden hen dan in hun functie bevestigen of mochten hen, zonder opgave van enige reden, ontslagen.

De Vader beschikte over een zekere provisie waarmee een aantal dagelijkse uitgaven konden worden gedaan. Uiteraard was hij verantwoordelijk voor de hele inboedel van het gesticht. Bij de aanstelling van een nieuwe Vader en Moeder werd er dan ook een nauwkeurige inventaris opgemaakt.

De eerste schoolmeesters waren leken. Na de Val van Antwerpen (1585) werden tot 1834 enkel nog geestelijken aangesteld die de functie van kapelaan met die van meester combineerden. De godsdienstlessen op zondag werden op het einde van de 16de eeuw overgenomen door de paters Jezuïeten.

De schoolmeester moest "de jongers leeren lesen, schryven en syfferen (...) alle dagen moeten misse lesen (...) van den halver twalf tot het quartien naer den twelven. Alle donderdagen sal hy de kinderen instrueren in de cristelycke leeringe, het welck de paters Jesuiten sondaghs ens'heylighdaghs aldaer comen doen." (9)

Daarnaast hadden de gestichten ook hun vaste chirurgijn. In het jongenshuis was er daarenboven een barbier-chirurgijn. In de instellingen woonde verder nog ondergeschikte personeelsleden, zoals 'meesteressen' voor de kant- en naaischool, toezichters, portiers, enz. Zij stonden onder het gezag van de Vader en de Moeder.

4. Werken! Van 's morgens vroeg tot 's avonds laat

Reeds in het Vondelingenhuis werden de kinderen aan het werk gezet. De meisjes klossen kant of naaiden, de jongens leerden een ambacht. De jongens en meisjes die slechts tijdelijk in het huis verbleven, breiden kousen voor de andere instellingen. Zo brachten ze volgens de regenten hun tijd nuttig door. Nietsdoen bevorderde immers de goede orde en zeden niet.

De meisjes in het Maagdenhuis hielpen de moeder in de huishouding. Af en toe moest het hele huis geschuurd worden en de meest gebruikte plaatsen zelfs elke vrijdag of zaterdag. De Moeder mocht hiervoor zoveel meisjes uit de werkschool aanstellen als ze nodig achtte. Ook voor de bediening van de

keuken koos ze twee meisjes, die om de twee weken vervangen werden door twee andere. Ze nam bij voorkeur meisjes die binnen afzienbare tijd het huis zouden verlaten, zodat die konden leren wat nodig was 'om te gaan dienen'.

De meisjes werkten verder de hele dag in de naai- of kantschool. In 1779 werd zelfs bepaald, dat ze 's avonds moesten werken, bij het licht van olielampen. Tijd voor lichaamsbeweging was er amper; het langdurige stilzitten misvormde de jonge lichamen. De opbrengst van hun werk kwam ten goede aan de instelling. De kinderen kregen wel wat zakgeld. (10)

Bij de stichting van het Knechtjeshuis werd geprobeerd alle jongens in het gesticht tewerk te stellen. Voor dat doel werden er ateliers ingericht. In een aantal gevallen stelde de armenkamer zelf een ambachtsman aan om de werkwinkel te leiden. Andere ateliers, zoals de lakenweverij, werden verhuurd aan de meest biedenden. Na honderd jaar bleef er van deze werkwinkels in het Knechtjeshuis niet veel meer over. Enkel de bakkerij, de kleermakerij en de schoenmakerij die voor de andere gestichten nuttige diensten bewezen, bleven er gevestigd. De meeste jongens werden dan bij meesters in de stad geplaatst, vooral in de textielsector.

In 1586 was een overeenkomst met de boratwevers bereikt, waarbij de meesters van het ambacht er zich toe verbonden elk een leerjongen van de armen in dienst te nemen. De spoelders konden al van hun zeven jaar aangenomen worden. De zijdewevers zouden zelfs honderd jongens van de armen aannemen. Ze werden zogenaamd opgeleid en kregen in ruil voor het gepresteerde werk slechts een laag loon uitbetaald, dat dan nog bijna volledig aan de Vader van het gesticht moest afgegeven worden. De overeenkomst met de boratwevers diende beide partijen. De arme jongens werden van de straat gehouden én de textielsector beschikte over goedkope arbeidskrachten... zo noodzakelijk om het hoofd te kunnen bieden aan de concurrentie van andere steden.

Door de wegwijnende economische activiteit in Antwerpen vonden de weesjongens steeds moeilijker een plaats bij een ambachtsman. Waren er in 1620 nog 128 jongens op ambacht geplaatst, op het einde van de 17de eeuw waren het er slechts een zestiental! De regenten moesten naar andere tewerkstelling uitkijken. Vanaf 1665 gingen weesjongens als koster, onderkoster of misdienaar naar kerken en kapellen. Knechtjes droegen doodskisten, gingen als sombere groep mee in begrafenisstoeten of fleurden een doopplechtigheid op. De jongsten moesten vanaf 1676 mee met de priesters die de zieken de laatste sacramenten gingen toedienen. Op die manier werden her en der kleine werkjes opgeknapt. Van een of andere 'opleiding' kwam weinig meer in huis. Op het absolute dieptepunt, toen de situatie in de Scheldestad zo slecht werd dat er voor de jongens geen werk meer te vinden was, liet men ze maar kousen breien. (11)

HET KIND VAN DE REKENING

In 1780 werd in de Grote Heilige Geest besloten het Knechtjeshuis te sluiten en alle jongens op het land uit te besteden. Uitbesteding was merkelijk goedkoper dan het onderhouden van een gesticht. Hiermee waren de weesjongens en hun toenmalige werkgevers het echter niet eens. Door financiers, ondernemers en ambachtsmeesters werd een protestactie georganiseerd, zogenaamd uitgaande van de weesjongens en hun kapelaan, maar in feite door hen gedirigeerd. Wat zou er met de nijverheid gebeuren, indien de producenten geen beroep meer konden doen op de goedkope werkkraft van de arme kinderen? De partij van de weesjongens won uiteindelijk het pleit, het Knechtjeshuis bleef open.

5. Steeds meer orde, steeds meer tucht

Het ging er in de gestichten heel streng aan toe. Alles stond in het teken van afschrikken en straffen. Vrije tijd was er haast niet bij. Kind-zijn, spelen, plezier- en ruziemaken: daarvoor was geen tijd.

In het Maagdenhuis mocht niemand buitenkomen, tenzij met uitdrukkelijke toestemming van de regent. Wie het toch waagde, werd eenzaam opgesloten en op water en droog brood gezet. De enige dag dat de weesmeisjes hun gesticht verlieten, was de zondag. Dan woonden ze samen de mis bij in de kerk. Bij het heen- en teruggaan werden ze zorgvuldig geteld, zodat niemand kon ontsnappen. (12)

De jongens in het Knechtjeshuis hadden iets meer beweging. Een aantal van hen werkte immers buitenshuis bij een meester in de stad. Maar ook voor hen werd de controle scherper. Het uniform werd voor iedereen verplicht. Op de kleding werd een 'A' genaaid als herkenningsteken en later kreeg iedere jongen zelfs een 'nummer'. Al wie een knechtjesjongen 's nachts herbergde riskeerde een boete van 100 gulden. De herbergiers werd verboden aan de jongens krediet te geven. De voddenkopers mochten geen kleren van weggelopen jongens opkopen.

De regenten werden steeds strenger. Elke weerspanning moest de kop ingedrukt worden. Al wie ongehoorzaam was geweest, moest in de refter in aanwezigheid van de andere jongens om vergiffenis vragen. De jongens die zich met "cabaël maeckers en verleyders van de anderen" ophielden, ondergingen dezelfde straf.

Aanvankelijk sliepen de jongens op slaapzalen, soms zelfs met meerderen in één bed. In het midden van de 18de eeuw werden achter het Knechtjeshuis echter aparte cellen gebouwd. Iedere jongen had vanaf dan zijn eigen kamer met een ijzeren bed, een strozak en een toilet. Bij een ander op bezoek gaan kon niet, want om 9 uur 's avonds werden de knechtjes in hun cellen opgesloten. Diegenen die het waagden met twee in één cel te kruipen, werden uit het huis gejaagd. 's Morgens moest de portier dan ook eerst

alle cellen gaan openmaken. Onmiddellijk dienden de jongens zich klaar te maken, want wie niet tijdig buiten stond, werd gewoon terug opgesloten en mocht maar eerst uit zijn cel na het gebed, de mis en het ontbijt. Als straf voor zijn luiheid moest de jongen dan zonder eten naar zijn werk en bovendien moest hij van zijn zakgeld twee 'oortjes' betalen voor de kapel.

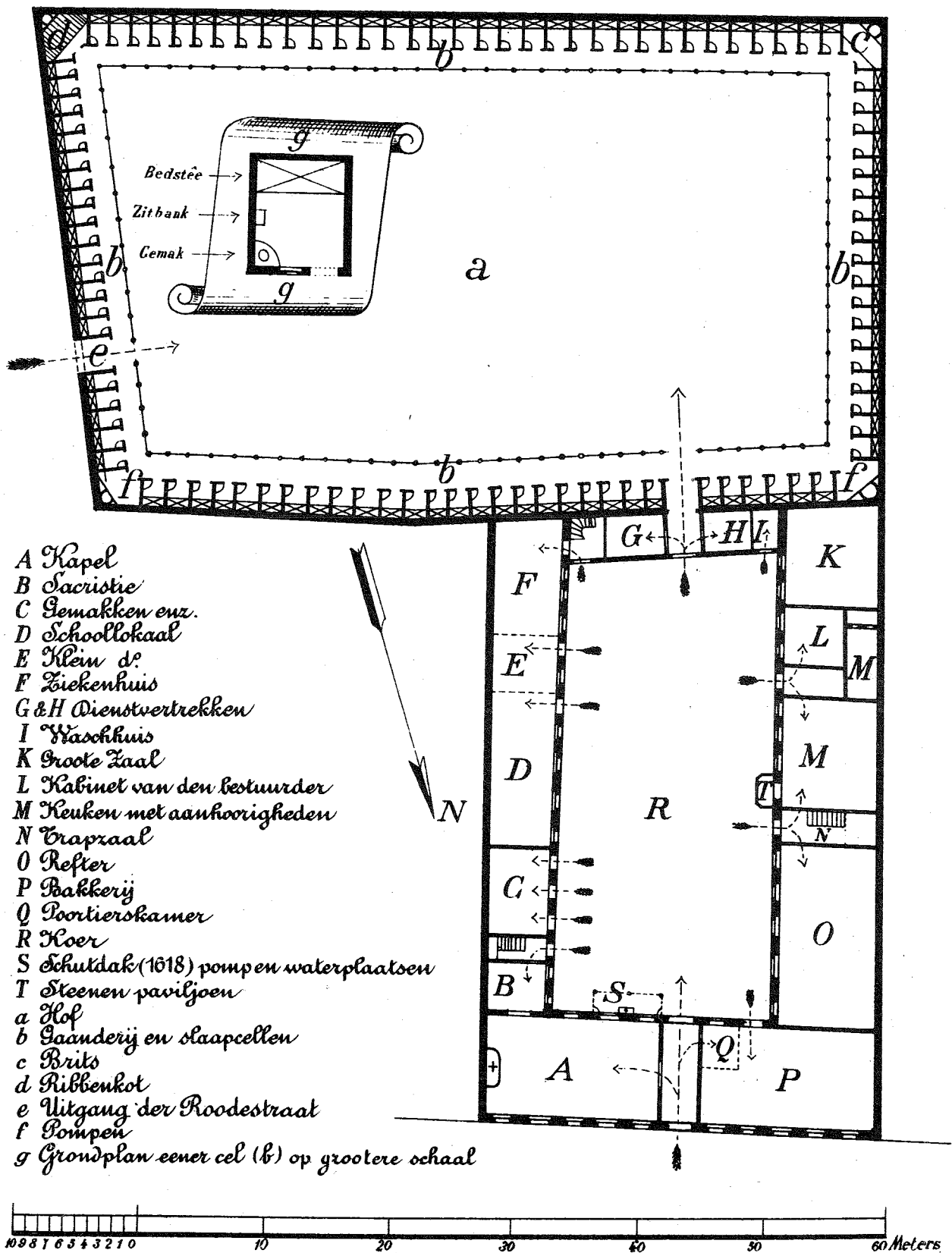
In alle gestichten waren de kapelaan en de vader in de refter aanwezig tijdens de maaltijden van de kinderen om de orde en de tucht te handhaven en ervoor te zorgen dat niemand iets van tafel meenam. Alle resten moesten op tafel blijven liggen, want er mocht nergens anders dan in de refter gegeten worden. Tijdens de maaltijd mocht geen woord gezegd worden. Een kind las voor uit een vroom boek. Wie te laat kwam, kreeg eten noch drinken. (13)

De maaltijden waren uiterst sober, van een volwaardige voeding kon niet gesproken worden. In het Vondelingenhuis kregen de kinderen als ontbijt één boterham half tarwe-half rogge voorgeschoteld. 's Middags bestond het menu ook vooral uit brood met een groentenmoes ("potagie" genaamd) of soep, melk of karnemelk. Slechts af en toe zat er ook wat vlees in de soep. In het Knechtjeshuis waren de maaltijden iets voedzamer, maar ook hier was eentonigheid troef. In alle gestichten werd bier gedronken "gemengd met een derde sterk". (14)

De jongens hadden dan tenminste nog het geluk dat zij tijdens hun werk mochten praten. In het Maagdenhuis was zelfs dat verboden. Maar ook hier was er voortdurende controle. De meisjes mochten niet met twee in een hoekje gaan zitten, zeker boven niet, uit het oog van de anderen. Steeds moesten ze door iedereen gezien kunnen worden.

Alle lijfstraffen werden op 5 juni 1809 bij algemene verordening afgeschaft. Het werd volstrekt verboden de kinderen om welke reden of onder welk voorwendsel dan ook te slaan. Het regime werd zachter, maar daarom niet minder streng. Weesjongens die zich niet aan het reglement hielden, werden opgesloten in het dépôt te Hoogstraten of moesten enkele maanden gaan dienen in het Zinnelozenhuis. Pas met de wet van 1850 op de instellingen voor krankzinnigen werd deze laatste praktijk onmogelijk gemaakt. De 'hopeloze gevallen' werden vanaf 1864 naar het verbeteringsgesticht te Ruiselede gestuurd.

In de tweede helft van de 19de eeuw kwam er meer plaats voor ontspanning. Er werd een muziekkorps opgericht, een zangkoor, er werden uitstappen gemaakt... maar het scherpe toezicht bleef. De regenten stelden opzichters aan, die gedurig met de jongens zouden omgaan en ze zowel binnen- als buitenshuis als in de werkplaatsen zouden controleren.

Grondplan van het Knechtjeshuis te Antwerpen met de cellen, Anoniem, 19de eeuw

HET KIND VAN DE REKENING

6. De bestedingen

De drie gestichten samen konden slechts zo'n 300 kinderen opnemen. De Kamer had er op bepaalde ogenblikken echter meer dan duizend te onderhouden. Er heerste dus plaatsgebrek, maar ook de morele normen veranderden. In het Vondelingenhuis lagen de kinderen in de 16de eeuw dikwijls met drie in één bed. Samen slapen in één bed was toen in alle lagen van de bevolking heel gewoon. In de 17de, maar vooral in de 18de eeuw begon men daar anders tegenaan te kijken. Er werd meer en meer nadruk gelegd op de zedelijkheid. We zagen reeds, dat in het Knechtjeshuis aparte cellen voor de jongens werden gebouwd. Voor het Vondelingenhuis besloot men in 1785, dat kinderen boven negen jaar alleen in één bed hoorden te liggen. Het plaatsgebrek werd op die manier natuurlijk alleen maar nijpender. Steeds meer kinderen moesten uitbested worden en anderzijds liet men de jongens en de meisjes ook vroeger uit de gestichten vertrekken.

Uitbesteden was voor zuigelingen zelfs de enige mogelijkheid, zij werden bij voedsters in de onmiddellijke omgeving van het Vondelingenhuis geplaatst. De Kamer nam bij voorkeur jonge moeders wiens kind net overleden was.

Oudere kinderen werden in de Kempen geplaatst. De Kamer betaalde de kostgevers een onderhoudsgeld, dat verminderde naarmate het kind ouder werd. Opdat de pleegouders de besteding niet in de steek zouden laten, werd het kostgeld per trimester uitbetaald. De Kamer zorgde tevens voor kledij en schoolgeld. Als het kind veertien jaar oud was, werd voor hem niets meer betaald. Op dat ogenblik moest de besteding zijn kost waard zijn.

De kinderen werden meestal niet opgenomen door welgestelden, maar door mensen die hun eigen povere inkomen wilden verruimen. Velen hadden slechts één bedoeling: zoveel mogelijk profijt halen uit hun nieuwe huisgenoot. Ze maakten van het opvoeden en het onderhouden van het kind een gruwelijke broodwinning, gaven de kleintjes meer slagen dan eten en lieten hen over aan de bedelarij. Sommigen mishandelden de kleintjes zo erg, dat ze voor de rest van hun leven gebrekkig dreigden te worden en door de Kamer bij de pleegouders weggehaald moesten worden. (15)

Tweemaal per jaar ging een bediende van de Kamer de kostgevers opzoeken om te kijken of de kinderen goed werden behandeld. Daarnaast rekende de Kamer dikwijls ook op vertrouwenspersonen ter plaatse. In een herderlijk schrijven van 16 december 1708 raadde de bisschop van Antwerpen zijn priesters aan om de aalmoezeniers dadelijk te verwittigen van het mishandelen van bestedingen evenals van hun overlijden. De Kamer steunde zich wel eens op een verklaring van de pastoors om uit te maken of de kandidaat-pleegouders in aanmerking kwamen. Het bleek echter, dat sommige mensen zo een attest van hun dorpspastoor afdwongen. Om niet misleid te

worden, vroegen de aalmoezeniers, dat de pastoors hun attest altijd op dezelfde manier zouden opstellen. Ingeval ze de persoon die graag een kind zou opnemen, niet bekwaam achtten, dienden ze onder de handtekening een grote letter 'D' te zetten als geheim teken.

Het aantal bestedingen verminderde op het einde van de 19de eeuw. Dat kwam omdat de Burgerlijke Godshuizen nieuwe instellingen hadden geopend, waar meer kinderen terecht konden. Maar ook omdat het aantal vondelingen, de categorie kinderen die meestal uitbested werd, drastisch verminderde.

7. Het vondelingenprobleem

Het te vinden leggen van kinderen stond gelijk met moord. Hoewel de stedelijke overheid gedurende het ancien régime poogde het achterlaten van kinderen tegen te gaan, werden bijna dag na dag baby's gevonden. De vondelingen werden dikwijls neergelegd aan belangrijke openbare gebouwen, zoals kerken en kloosters, op de hoek van een straat of aan de poort van het Vondelingenhuis.

Volgens de stedelijke verordening van 28 augustus 1725 werden degenen die zich schuldig maakten aan het te vinden leggen van kinderen op het schavot gesteld en nadien voor twaalf jaar uit de stad verbannen. Bovendien werd een premie van 100 gulden verleend aan diegenen die de ouders van het kind konden aanwijzen. Opdat alle inwoners van de stad de gelegenheid zouden hebben deze premie te verdienen, ging een dienaar van de stad met het kind op de arm door de voornaamste straten. Hij werd begeleid door één of twee stadstrompetters.

Om te trachten de ouders van de vondelingen terug te vinden, dienden de vroedvrouwen bij de Kamer aangifte te doen van de geboorte van onwettige kinderen. De namen van de vaders bleven geheim, die van de moeders werden opgeschreven in registers, de 'secreetboeken'. Wanneer de naam van het kind kon worden vastgesteld en in de 'secreetboeken' werd teruggevonden, werd de moeder opgespoord en verplicht het kind terug te nemen. (16)

Het decreet van 19 januari 1811 schiep echter een mogelijkheid om kinderen op een legale wijze achter te laten. De kinderen onder voogdij van de armenkamer werden in drie categorieën ingedeeld: de vondelingen, de verlaten kinderen en de wezen. De gevonden kinderen werden uitgeroepen tot staatseigendom en stonden vanaf hun twaalfde jaar ter beschikking van de Minister van Marine. De Franse zeemacht had volk nodig en wie kon er daar beter voor dienen dan deze kinderen, die geen huis, geen thuis, geen bekende familie hadden? Het te vinden leggen was dan ook niet langer strafbaar, op voorwaarde, dat het wicht in een 'schuif' werd gedeponereerd.

De kosten voor het onderhoud van de vondelingen werden op de rug van de Burgerlijke Godshuizen geschoven, die daarvoor subsidies van de nationale overheid kregen. In 1818, onder het Hollands Bewind, werd deze staatsuitsluiting echter afgeschaft. De steden moesten nu de kosten dragen. Maar daar de vondelingschuiven enkel in een paar grotere steden te vinden waren, kwamen van het omringende platteland moeders naar de stad om er hun kind achter te laten. In 1835 werd dan ook bepaald, dat de kosten voor de vondelingen voortaan zouden gedragen worden half door de stad, half door de provincie. (17)

in de kamer van de portier. Die opende de schuif aan de binnenzijde en trok de bak met het kindje naar zich toe. Er lagen propere doeken klaar en er stond ook steeds een papflles warm. Het kindje kon onmiddellijk verzorgd worden.

De Antwerpse vondelingschuif werd officieel in gebruik genomen op 16 juli 1812. Het belletje klonk echter reeds voor het eerst op 6 juli om 22u30. Het jongetje dat in de schuif gevonden werd, kreeg de passende naam 'Du Tour', wat gold als de Franse benaming voor de schuif.

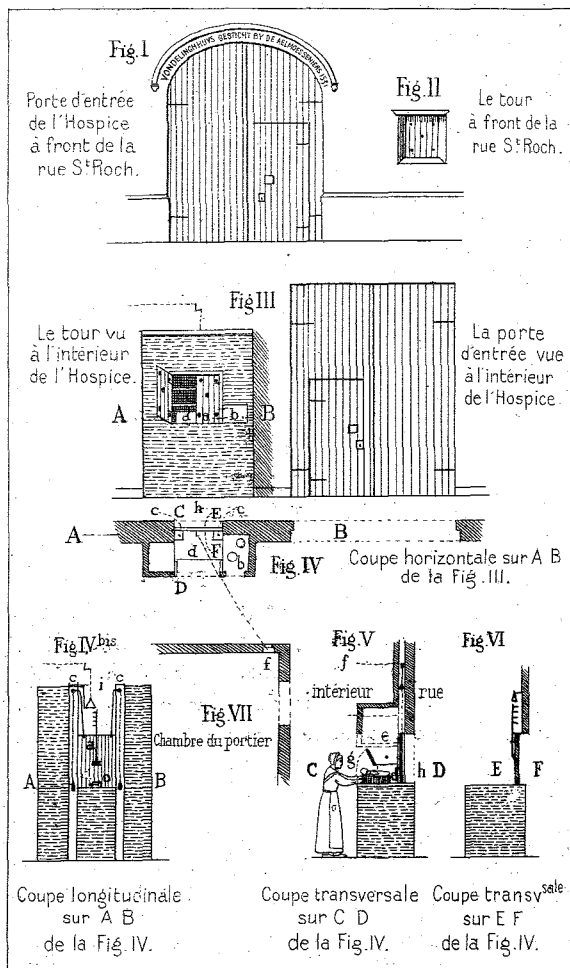
De meeste kinderen werden tussen het invallen van de duisternis en middernacht in de schuif gelegd, omdat het dan het meest ongezien en onopvallend kon gebeuren. Daar het strafbaar was een kind neer te leggen langs de openbare weg, brachten moeders uit de onmiddellijke omgeving of naburige kleine steden en dorpen waar geen schuif geopend was, hun wichtje naar de schuif in Antwerpen.

Soms legde de moeder bij het kind een herkenningsteken. Het kon daarbij gaan om een doorgesneden speelkaart, een heiligenprent, een stuk grauw papier, een briefje waarop een zin neergeschreven was, een lapje stof, enzovoort. Zij die hun kind opeisten, moesten namelijk een herkenningsteken kunnen voorleggen of de kledij van de vondeling en de omstandigheden waarin het kind neergelegd was duidelijk kunnen beschrijven. Pas dan kregen zij hun kind terug tegen gehele of gedeeltelijke betaling van de gemaakte kosten.

Slechts een minderheid van de kinderen werd echter later door hun moeder teruggevraagd. Ook bij het opeisen bestonden er misbruiken. Sommige ouders doken pas op als hun kind een jaar of twaalf was, oud genoeg om lonend werk te verrichten.

De naamgeving van de vondelingen geschiedde bij de inschrijving in het register van de burgerlijke stand. In 1842 kregen de Burgerlijke Godshuizen van Antwerpen echter de toelating de kinderen zelf een naam te geven. Om niets aan het toeval over te laten, stelden de bedienden van de Godshuizen vooraf een lijst met namen op, alfabetisch geordend. De eerste vondeling die binnenkwam kreeg dan een naam beginnende met de letter 'A', de volgende met de letter 'B' enzovoort. In een rondschrjven van 30 juni 1812 drong de minister van justitie aan op enige voorzichtigheid bij het geven van namen. Onbetamelijke of spottende bewoordingen moesten vermeden worden, alsook die namen die lieten merken dat het om een vondeling ging. De minister suggereerde de namen af te leiden van de omstandigheden waarin het kind gevonden was, of van de kledij die het droeg. Nu en dan maakte een moeder duidelijk hoe zij het kind wenste te noemen. In de meeste gevallen werd hiermee rekening gehouden.

De Antwerpse vondelingschuif werd na een lange discussie gesloten op 31 juli 1860. Het aantal vondelingen daalde nadien snel.

Werking van de schuif, C. t'Felt, 1896

De Burgerlijke Godshuizen lieten een schuif bouwen naast de poort van het Vondelingenhuis. Het winket mat ongeveer 78 op 78 cm. Langs de straatzijde was er een houten schuifdeurtje dat normaalgezien open stond. Legde nu iemand een kindje in de bak en werd het deurtje dichtgetrokken, dan ging er een belletje

8. Naar nieuwe weeshuizen

In april 1864 schreef het Antwerps 'Comité Spécial de Salubrité Publique' een vernietigend verslag over de slaapcellen in het Knechtjeshuis. Ze waren vochtig en slecht verlucht. Het stadsbestuur vroeg dringend maatregelen. En inderdaad, de Commissie van de Burgerlijke Godshuizen liet er geen gras over groeien. Op 13 juni 1864 meldde ze, dat onderzocht werd welke aanpassingswerken nodig waren. Er was maar één probleem: geld. Alle andere instellingen vroegen ook grote werken. Het Zinnelozenhuis was net verbouwd en er stonden nog enkele projecten op stapel. En alles kon slechts uitgevoerd worden, naarmate het stadsbestuur aan de Burgerlijke Godshuizen kredieten toestond. (18)

Een jaar later was de architect van de Burgerlijke Godshuizen, Bex, klaar met een ontwerp. De twee vleugels van het gebouw zouden moeten worden verhoogd. De bakkerij kon best verplaatst worden naar de kant van de Rodestraat. De oude bakkerij, aan de voorzijde van het Knechtjeshuis, kon men dan verbouwen tot een woning voor de Vader van het gesticht. Ook de bouw van een studiezaal werd noodzakelijk geacht. Tenslotte voorzag Bex de afbraak van het gebouw tussen de speelplaats en de tuin. De geraamde kosten: 70.000 frank. (19)

De Godshuizen stuurden deze raming door naar het stadsbestuur, echter niet zonder het bedrag te verhogen tot 75.000 frank. Enkele dagen later al liet het College weten in principe akkoord te gaan. Maar... na het slechten van de Spaanse vesten was men met zoveel enthousiasme aan de vergroting van de stad begonnen, dat deze werken een groot deel van de middelen opgeslokt hadden. Zou het niet mogelijk zijn, dat de Godshuizen eerst het meest dringende werk aanpakten, namelijk de gezondmaking van de slaapcellen? Dan zou men binnen twee jaar wel verder zien. (20)

In het kader van de geplande verbouwwerken vonden de Godshuizen dit echter een nutteloze uitgave. Waarom zouden ze nu de cellen aanpakken als binnen enkele jaren alles heringericht werd? Kon het stadsbestuur niet beter een subsidie van 75.000 frank toestaan en dit bedrag uitbetalen in verschillende schijven over een periode van 3 tot 6 jaar? (21)

Een jaar later was de toestand nog ongewijzigd. Het 'Comité de Salubrité Publique' kloeg opnieuw de schandalige staat van de slaapcellen aan. De Godshuizen stelden echter, dat ze niet helemaal werkloos gebleven waren. En ook de stad kwam over de brug met een krediet van 12.500 frank. (22)

Toch duurde het nog tot juni 1867 eer de Godshuizen konden melden dat de plannen bijna klaar waren. Dat 'bijna' betekende nog een jaar. Pas nadat het 'Comité' nogmaals van zich had laten horen, maakten de Commissie de plannen over aan het stadsbestuur. En wat bleek? In plaats van 75.000 frank zou de hele onderneming 128.883 frank kosten, maar hierover

maakte het stadsbestuur echter geen al te grote problemen. De definitieve plannen werden grondig bestudeerd en bij Koninklijk Besluit van 1 juni 1870 werd de geplande verbouwing goedgekeurd. (23)

Er was ook nog het Maagdenhuis. De gebouwen van dit gesticht waren weliswaar in betere staat, maar veel te klein. De weesmeisjes hadden te weinig mogelijkheden om zich na hun werk lichamelijk te ontspannen. In 1838 schreef dr. Stevens een rapport over de vergroeiingen aan het bekken bij sommige weesmeisjes. In 1864 was er nog niet veel veranderd. Er was geen ontspanningsruimte, de meisjes zaten van 's morgens tot 's avonds in hetzelfde lokaal. Ook in het Maagdenhuis drongen aanpassingswerken zich bijgevolg op. Er was één probleem: het Maagdenhuis kon enkel vergroot worden als een deel van de Botanische Tuin opgeofferd werd. (24)

De twee weeshuizen waren natuurlijk niet de enige problemen van de Burgerlijke Godshuizen. Het pas verbouwde Zinnelozenhuis voldeed niet aan de verwachtingen, het was en bleef een kazerne. Er werd hardop gedacht aan een geheel nieuwe instelling voor de geesteszieken, gebouwd op het platteland volgens de moderne opvattingen. En ook het Sint-Elisabethziekenhuis kon zijn taak niet meer aan. Er werden noodlokalen gezocht, uiteindelijk was er maar één oplossing: een tweede ziekenhuis in de snel groeiende wijk Stuivenberg.

Alles tegelijk realiseren leek onmogelijk en dus opteerden de Burgerlijke Godshuizen ervoor om in de eerste plaats het nieuwe ziekenhuis te verwezenlijken. Het Zinnelozenhuis zou dan kunnen vervangen worden door een "dépôt provisoire" gehecht aan deze nieuwe instelling. Vandaar konden de geesteszieken dan geplaatst worden in grotere gestichten. Het oude Zinnelozenhuis in de Sint-Rochusstraat zou vervolgens bij het Vondelingenhuis gevoegd kunnen worden. Dit grote gesticht zou voldoende plaats bieden om ook de weesjongens te huisvesten. Het Knechtjeshuis zou dan verkocht worden. (25)

Na de gemeenteraadsverkiezingen van 1872 waren de liberalen weer heer en meester op het Antwerpse stadhuis. Zij traden aan met een ambitieus programma. Antwerpen moest een moderne stad worden met een beter georganiseerd onderwijs, een grotere haven, maar ook met uitgebreide sociale voorzieningen: "Nous plaçons en premier ligne la construction d'hôpitaux, l'établissement d'un abattoir, la distribution d'eaux, la création d'orphelinats". (26)

Daarmee was de richting aangegeven. In plaats van de oude gestichten aan te passen, zouden er twee geheel nieuwe instellingen komen. In deze moderne grote weeshuizen moesten zoveel mogelijk weeskinderen ondergebracht worden, het uitbesteden diende beperkt te worden. De kinderen moesten kunnen genieten van de 'weldaden' van de gestichten met hun grote zalen, hun geüniformiseerde

Gezicht op de binnenplaats van het Antwerpse Knechtjeshuis, foto, 1895

opvoeding, hun reinheid.

Bestedelingen op het platteland werden dikwijls slecht behandeld, moesten hard werken, liepen weinig school. In de Antwerpse gemeenteraad gaf raadslid Van Peborgh een voorbeeld van een bestedeling: "Dit kind werd mij getoond en ik ondervroeg het (...). Het verklaarde mij Jos Bulens te heeten en twaalf jaar oud te zijn; (...) Ik bevond dat het afzichtelijk, vooral aan de armen, uitgemergeld was; daarbij had het eene vermindering aan de linker, en een ander gebrek aan de rechter hand en het was half blind. In dezen toestand was dit kind naar Aerschot gezonden om bij eenen boer te werken". (27)

Ook de Antwerpse provincieraad wijdde enkele besprekingen aan het probleem van de bestedelingen. Ook hier luidde de conclusie: "Dans les établissements le favoritisme est exclu: l'un n'y reçoit pas un morceau de pain sec tandis que l'autre mange de la viande; l'un ne dort pas sur une planche ou un sac à paille, tandis que l'autre se couche dans un lit moelleux." (28)

In 1872 hadden de Burgerlijke Godshuizen 808 kinderen onder hun hoede. Daarvan verbleven er 306 in gestichten (ongeveer 100 in het Maagdenhuis, ongeveer 100 in het Knechtjeshuis en ongeveer 100 in het Vondelingenhuis). De rest was besteed. Om nu ook de bestedelingen op te vangen, zou elk gesticht 300 kinderen moeten kunnen herbergen. (29)

Het stadsbestuur wees het verdere gebruik van de

oude gebouwen radicaal af. Daarom besloten de Burgerlijke Godshuizen twee terreinen aan te kopen: één aan de Durlletstraat om een jongensweeshuis voor 300 kwekelingen op te richten en één aan de Grisarstraat om een meisjesweeshuis voor 300 meisjes en 50 kinderen onder de vijf jaar op te trekken. Deze twee nieuwe gestichten moesten kunnen zorgen voor de opname van alle kinderen, behalve van diegenen van wie het verblijf op het platteland noodzakelijk was of die in speciale instellingen moesten verblijven. (30)

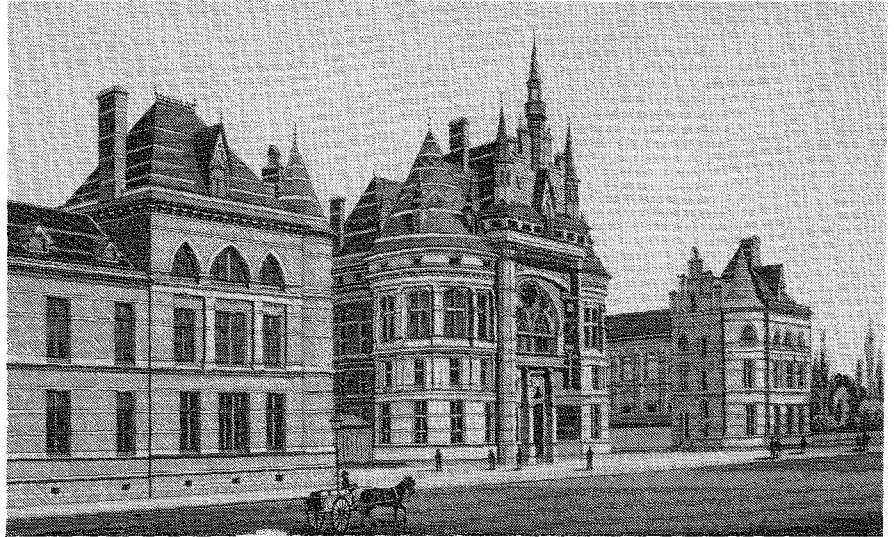
Ook de kinderen onder de hoede van het Bureel van Weldadigheid zouden onder voogdij van de Burgerlijke Godshuizen moeten komen. Voor de Godshuizen vormde dit niet zo'n probleem. Sedert de sluiting van de schuif aan het Vondelingenhuis verminderde het aantal vondelingen van jaar tot jaar. Eventueel kon ook de leeftijd waarop de kwekelingen het gesticht verlieten, verlaagd worden.

Op 1 maart 1875 werd de aankoop van de terreinen bij Koninklijk Besluit goedgekeurd. De Burgerlijke Godshuizen konden nu pas goed van start gaan. Om aan de bouwplannen te komen, richtten zij een ontwerpwedstrijd in. De winnaar voor het meisjesweeshuis werd de architect Dieltiens. Het winnende ontwerp voor het jongensweeshuis werd getekend door de gebroeders Blomme. Na een jaar touwtrekken tussen het stadsbestuur en de Godshuizen werden de plannen bij Koninklijk Besluit van 27 oktober 1878 goedgekeurd.

HET KIND VAN DE REKENING

Ondertussen werd de toestand in het oude Knechtjeshuis onhoudbaar. De Burgerlijke Godshuizen beslisten om, als voorlopige oplossing, de bakkerij en de magazijnen om te vormen tot slaapzalen. Er werden ook 100 nieuwe ijzeren bedden aangekocht. Die konden later in het nieuwe Jongensweeshuis nog dienen. Op grote slaapzalen was door de geneesheer van het gesticht al langer

pleegkinderen omringd, is gelukkig en fier U den welkoom groet te sturen in een gesticht dat van uwe onverpoosde zorg voor de belangen onzer werkende burgerij en welzijn dezer kinderen getuigt! Prachtig rijst het nieuw jongenshuis op, ruimschoots uitgestrekt, kundig ingericht, handig verdeeld, aan alle de eischen en noodwendigheden onzer huidige tijden beantwoordende, aan onze dierbare

Meisjesweeshuis, Antwerpen, 1882

aangedrongen. In plaats van de enge cellen moesten er ruime, goed verluchte zalen komen met grote ramen. Dit had niet enkel een medisch, maar ook een pedagogisch doel. Grote slaapzalen lieten een veel betere bewaking toe, "wat zeker nodig is, nu de plaag van het onanisme zich zo sterk verbreid heeft." (31)

Voor de bouw van de nieuwe gestichten vroegen de Burgerlijke Godshuizen een subsidie aan bij de provincie. De Antwerpse leden van de provincieraad betoogden, dat de instellingen van provinciaal belang waren: "Les campagnards y sont attirés pour faire fortune ou pour dépenser leur argent (...). Quand on aura créé à Anvers les deux orphelinats projetés, nous y verrons entrer en grande partie des enfants de toute la Province." De tegenstanders, en dat waren zowat alle anderen, stelden dat er geen geld was en dat Antwerpen al met zoveel middelen ging lopen. Slotsom van de hele discussie: de provincie gaf niets. (32)

Ondanks deze tegenslag vorderden de werken aan beide weeshuizen redelijk snel. De ruwbouw was klaar tegen eind 1881, daarna werden nieuwe aanbestedingen uitgeschreven voor de binnenafwerking. Ook dit verliep vlot, zodat op 21 augustus 1882 het Meisjesweeshuis plechtig ingehuldigd kon worden. Een half jaar later was het de beurt aan het Jongensweeshuis.

De sprekers bij de inhuldigingsfeesten waren opgetogen: "Heeren Burgemeester, Schepenen en Raadsleden, het Bestuur der Godshuizen van zijne

kweekelingen verschaffende wat hun het ongeluk ontzegde: een dak en een haard. (...) Kinderen, gij die ons zo nauw aan het hart ligt, gij die wij zoo teder beminnen en wiens welvaart ons onophoudend bekommert, gij aan wie wij zoo menigvuldige blijken van toegenegenheid, verkleefdheid en liefde hebben gegeven, vergeet nooit wat gij uwe weldoeners, uwe Gemeenteraad verschuldigd zijt. (...) Vergeet nooit dat het weeshuis de bron is van uw geluk en van uwe vreugden en dat al wat in het weeshuis voor u gedaan werdt voortvloeide uit de onuitputbare welwillendheid van uwe burgerlijke vaders en wel bijzonder van uwen tweeden vader: den Burgemeester van Antwerpen, den Heer Léopold de Wael!! Gij zijt en blijft de schuldenaren van uwe medeburgers. Groot is uwe schuld en bijna onuitwischbaar. Daar bestaat maar één middel deze te vereffenen en dit middel is door uwe uitmuntend gedrag, door uwe onvermoeibare vlijtigheid, door uwe onberispelijke vroomheid en manhaftigheid U waardig te toonen van uwe Bestuurders, van uwe medeburgers, van uwe roemrijke en alom befaemde moederstad, van ons dierbaar Antwerpen!!" (33)

Al dit liberaal paternalistisch optimisme ten spijt zouden beide instellingen hun functie geen honderd jaar behouden. Snel bleek, dat dit 'huis' van de wezen in feite een kazerne was. Van een huiselijke sfeer was er helemaal geen sprake. En ten tweede, wat voor de bestuurders zeker even belangrijk was: de bedrijfskosten lagen zeer hoog.

Dirk Verhelst

Voetnoten

Bédelen of bedélen

Inleiding

(1) Voor een overzicht en een kritische evaluatie: D. Luyten, *De Welzijnszorg in de Vlaamse Gemeenschap. Monografie 2: het (kans-)armoedebeleid*, Leuven, 1990.

(2) C. Lis, *Sociale politiek in Antwerpen (1779). Het controleren van de relatieve overbevolking en het reguleren van de arbeidsmarkt*, in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, mei 1976, blz. 146-148 en 161-163; *Idem*, *Social change and the labouring poor. Antwerp (1770-1860)*, New Haven-Londen, 1986, blz. 1-4, 140-149 en 163-169; C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel West-Europa*, Antwerpen-Amsterdam, 1980, blz. XV-XXI en 257-265; *Idem*, *Armoede in de nieuwe tijden (tot omstreeks 1850)*, in L. de Mecheleer (ed), *De armoede in onze gewesten van de middeleeuwen tot nu*, Brussel 1991, blz. 43-56, 63-67 en 84-86; *Idem*, *Verarming en sociale politiek tijdens twee versnellingsfasen in de kapitalistische ontwikkeling (ca. 1450-1550, ca. 1750-1850). Een poging tot interpretatie*, in *Handelingen van het XXXe Vlaams Filologencongres*, Gent, 1-3 april 1975, blz. 243-246; *Idem*, *Policing the early modern proletariat (1450-1850)*, in D. Levine (ed), *Proletarianization and family history*, Orlando, 1984, blz. 163; *Idem*, "Total institutions" and the survival strategies of the labouring poor in Antwerp (1770-1860), in P. Mandler (ed), *The uses of charity. The poor on relief in the nineteenth-century metropolis*, Philadelphia, 1990, blz. 38-67; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa*, Leuven, 1985, blz. 7-37, D. van Damme, *Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa (voornamelijk achttiende tot begin negentiende eeuw)*, Gent, 1990, blz. 13-46 en 293-303; *Idem*, *Arbeid en armenzorg. Elementen voor historisch onderzoek naar de functies van de openbare armenzorg in België gedurende de eerste helft van de 19de eeuw*, in *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1985, XXXIX, blz. 209-233; G. Maréchal, *Het openbaar initiatief van de gemeenten in het vlak van de openbare onderstand in het noorden van het land tijdens het ancien régime*, in *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)*, Brussel, 1984, blz. 497-539; A. Kinsbergen, *Armoede in onze welvaartsstaat: een verborgen realiteit*, Antwerpen, 1989, blz. 9-19; W.P. Blockmans en W. Prevenier, *Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1975, 88-4, blz. 501-538; E. Scholliers, *De materiële verschijningsvormen van de armoede voor de industriële revolutie. Omvang, evolutie en oorzaken*, in *TVG*, 1975, 88-4, blz. 451-467; L. van Buyten, *De "ellendigen" in moderne bronnen der*

Zuidelijke Nederlanden, in *TVG*, 1975, 88-4, blz. 539-561.

I. Kapitalisme, proletarisering en verarming

- (1) C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten?*, blz. 41-52; C. Lis en H. Soly, *Policing*, blz. 163-166.
- (2) C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 1-9 en 17-19.
- (3) *Ibidem*, blz. 10-17 en 19-23.
- (4) *Ibidem*, blz. 33.
- (5) *Ibidem*, blz. 33-42 en 49-55.
- (6) *Ibidem*, blz. 42-49 en 55-58.
- (7) *Ibidem*, blz. 65-66, H. Soly, *Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden in TVG*, 1975, 88-4, blz. 585-588; *Idem*, *De dominantie van het handelskapitalisme: stad en platteland*, in E. Witte (e.a.), *Geschiedenis van Vlaanderen: van oorsprong tot heden*, Brussel, 1983, blz. 105-120.
- (8) C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 66-78 en 87-91.
- (9) *Ibidem*, blz. 78-87 en 91-100, *Idem*, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 53; H. Soly, *Handelskapitalisme*, blz. 120-132.
- (10) C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 119; H. Soly, *Handelskapitalisme*, blz. 132-150.
- (11) C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 171-175 en 181-191; H. Soly, *Handelskapitalisme*, blz. 150-159.

2. Functie(s) van de sociale politiek

- (1) C. Lis, *Sociale politiek*, blz. 146-148 en 161-163, C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 226-236 en 257-265, *Idem*, *Policing*, blz. 164-166, C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten?*, blz. 11-37, D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, blz. 47-67, 87-90 en 284-288, *Idem*, *Onderstandswoonst, sedentarisering en stad-platteland-tegenstellingen. Evolutie en betekenis van de wetgeving op de onderstandswoonst in België (einde achttiende tot einde negentiende eeuw)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1990, XXI, 3-4, blz. 483-534.

3. Sociale politiek te Antwerpen

- (1) C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 24-31, D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, blz. 92-100 en 105-106; A. Kinsbergen, *Armoede in onze welvaartsstaat*, blz. 20-21; E. Pais-Minne, *Weldadigheidsinstellingen en ondersteunden*, in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, blz. 181-185; M.-J. Tits-Dieuaide, *Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au moyen âge*, in *TVG*, 1975, 88-4, blz. 562-583.
- (2) C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 58-63; D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, blz. 100-102.
- (3) C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 100; *Idem*, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 68; C. Lis, H.

VOETNOTEN

- Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 53-55; H. Soly, *Economische ontwikkeling*, blz. 589-591; D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, blz. 106-108; A. Kinsbergen, *Armoede in onze welvaartsstaat*, blz. 22; E. Pais-Minne, *Weldadigheidsinstellingen en ondersteunden*, blz. 182.
- (4) C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 102-103; *Idem*, *Policing*, blz. 166; A. Kinsbergen, *Armoede in onze welvaartsstaat*, blz. 22.
- (5) C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 103-117; *Idem*, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 68-71; *Idem*, *Policing*, blz. 168-169; H. Soly, *Economische ontwikkeling*, blz. 591-597; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 56-58 en 60; D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, blz. 108-113; A. Kinsbergen, *Armoede in onze welvaartsstaat*, blz. 23-24; E. Scholliers, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de 15de en 16de eeuw te Antwerpen*, Antwerpen, 1960, blz. 126-130.
- (6) P. de Commer en H. Soly, *Harde tijden voor zusters en zieken (1490-1585)*, in J. de Haes (e.a.), *Het St.-Elisabethgasthuis te Antwerpen. 750 jaar gasthuis op 't Elzenveld (1238-1988)*, Brussel, 1988, blz. 68-69.
- (7) C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 58-59 en 62-63; C. Lis en H. Soly, *Policing*, blz. 170 en 172-173; E. Pais-Minne, *Weldadigheidsinstellingen en ondersteunden*, blz. 185-190; A.F.C. van Schevensteen, *Over pestepidemieën te Antwerpen in vroeger tijden*, in *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1932, blz. 1055-1092; *Idem*, *La lèpre dans le marquisat d'Anvers*, Brussel, 1930; *Idem*, *De ontwikkeling van het klooster Terzielen binnen Antwerpen*, Baasrode, z.d.; E. Geudens, *Recherches historiques sur l'origine des hospices des aliénés et des enfants trouvés à Anvers*, Antwerpen, 1896; *Idem*, *Le compte moral de l'an XIII des hospices civils d'Anvers. Premier rapport annuel sur leur situation moderne annoté et augmenté d'un prologue historique et des documents originaux*, Antwerpen, 1898; *Idem*, *L'hôpital St.-Julien et les asiles de nuit à Anvers*, Antwerpen, 1887; *Idem*, *Histoire sommaire de l'hôpital St.-Julien à Anvers. Souvenir du sixième centenaire de la fondation*, Antwerpen, 1903; M. Blom-Verlinden, *Vondelingen en bestede kinderen te Gent en te Antwerpen, 1750-1815*, in *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 1972, X, blz. 79-129.
- (8) C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 61-66; C. Lis en H. Soly, *Policing*, blz. 171-176.
- (9) C. Lis en H. Soly, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 71; A.K.L. Thijs, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk. Antwerpen en de contrareformatie*, Turnhout, 1990, blz. 43-45.
- (10) C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 141-145; *Idem*, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 71; *Idem*, *Policing*, blz. 178-185; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 69-72; D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, blz. 121-128; A. Kinsbergen, *Armoede in onze welvaartsstaat*, blz. 25; P. de Commer, *Hygiëne en gezondheidszorg in Antwerpse verzorgingsinstellingen tijdens het ancien régime*, in P. Maclot en W. Pottier (red), *'n Propere tijd! ? (On)leefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500-1800)*, Antwerpen, 1988, blz. 42.
- (11) D. van Damme, *Onderstandswoonst*, blz. 493-494 en *passim*.
- (12) C. Lis en H. Soly, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 71-72 en 77-78; *Idem*, *Policing*, blz. 175-178; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 66-67; D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, blz. 117-119.
- (13) C. Lis, *Sociale politiek*, blz. 152-153; *Idem*, "Total institutions", blz. 39-40; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 81-84 en 109-110; H. Soly, *Handelskapitalisme*, blz. 156-159.
- (14) C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 110-111; D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, blz. 148-149; *Idem*, *Onderstandswoonst*, blz. 493-495; H. Soly, *Handelskapitalisme*, blz. 150-156.
- (15) C. Lis, *Sociale politiek*, blz. 148; C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 193-199, 200-206 en 210-224; *Idem*, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 56; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 111; D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, blz. 131-132, 154-162 en 165.
- (16) C. Lis, *Sociale politiek*, blz. 148-152; C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 226-236 en 241-246; *Idem*, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 72-74; *Idem*, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw*, Turnhout, 1990; *Idem*, "Total Institutions", blz. 40-50; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 111-116; D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, blz. 174-176 en 266-271; A. Kinsbergen, *Armoede in onze welvaartsstaat*, blz. 25-26; P. Bonenfant, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'ancien régime*, Brussel, 1934.
- (17) C. Lis, *Sociale politiek*, blz. 153-160; *Idem*, *Social change*, 12-14; C. Lis en H. Soly, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 74-75; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 116-117; E. Geudens, *Het Antwerpsch Knechtjeshuis*, Antwerpen, 1895; K. van Honacker, *Kollektieve akties in het hertogdom Brabant. Lokale weerstand tegen de groeiende impact van het centraal gezag: Brussel, Antwerpen en Leuven in de 17e en 18e eeuw*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Brussel, V.U.B., 1991, blz. 440-442; E. Pais-Minne, *Weldadigheidsinstellingen en sociale toestanden te Antwerpen in de XVIIIde eeuw*, in *Antwerpen in de XVIIIde eeuw*, Antwerpen, 1952, blz. 156-186; M. Dries, *De openbare weldadigheid te Antwerpen op het einde van het oud regiem*, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, Antwerpen, 1930, VIII, blz. 237-254; C. Vinnis, *Nota's over den toestand der lagere klasse te Antwerpen op 't einde van het Oostenrijksch regiem*, in *BG*, Antwerpen, 1930, VIII, blz. 255-271.
- (18) C. Lis, *Sociale politiek*, blz. 55; C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 245-246; C. Lis en H. Soly, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 74-75; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 117-118.
- (19) C. Lis, *Sociale politiek*, blz. 160-161; *Idem*, *Social change*, blz. 17; C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, blz. 246; C. Lis en H. Soly, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 75; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten*?, blz. 118-119.
- (20) C. Lis, *Social change*, blz. 17-24, 27-38, 163-169 en *passim*; C. Lis en H. Soly, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 53-55.
- (21) C. Lis, *Social change*, blz. 18, 102-114, 116-127

en 134-139; C. Lis en H. Soly, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 47-48, 76 en 82-84; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten ?*, blz. 171-175; D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, blz. 271; A. Kinsbergen, *Armoede in onze welvaartsstaat*, blz. 12-13, 15-16 en 27-30.

(22) C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten ?*, blz. 174-175.

(23) C. Lis, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 76; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten ?*, blz. 175; D. van Damme, *Onderstandswoonst*, blz. 493-521.

(24) C. Lis, *Social change*, blz. 140-149; C. Lis en H. Soly, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 75; *Idem*, "Total institutions", blz. 50-60; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten ?*, blz. 175-178; D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, blz. 271-273; M. Abelshausen, *De Antwerpse werkhuisen van liefdadigheid (1802-1870): weldadigheidsinstelling of fabriek ?*, in *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 1982, XX, blz. 61-108.

(25) C. Lis, *Sociale politiek*, blz. 162; *Idem*, *Social change*, blz. 128-139; C. Lis en H. Soly, *Armoede in de nieuwe tijden*, blz. 78-81.

(26) C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten ?*, blz. 141-143 en 178-181.

Harde tijden voor arme zieken

(1) J. De Haes (e.a.), *Het Sint-Elisabethgasthuis te Antwerpen. 750 jaar gasthuis op 't Elzenveld (1238-1988)*, Brussel, 1988, *passim*.

Oud en behoeftig

(1) E. Pais-Minne, *Weldadigheidsinstellingen en ondersteunden*, in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, blz. 188.

(2) *Ibidem*.

(3) G. Maréchal, *Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden*, in (N)AGN, dl. 2, Haarlem, 1982, blz. 277-279.

(4) E. Geudens, *Le compte moral de l'an XIII des hospices civils d'Anvers. Premier rapport annuel sur leur situation moderne annoté et augmenté d'un prologue historique et des documents originaux*, Antwerpen, 1898, blz. 21 en 47.

(5) G. Maréchal, *Armen- en ziekenzorg*, blz. 278.

(6) *Ibidem*.

(7) L. Philippen, *Historische bijdragen*, in: *Bestuurlijk Verslag over het dienstjaar 1927 van de Commissie van Openbare Onderstand van Antwerpen*, Antwerpen, 1928, blz. 160.

(8) *Bestuurlijk Verslag 1926*, Antwerpen, 1927, blz. 153.

(9) *Ibidem*, blz. 161.

(10) M. Beets-Anthonissen, *Het gesticht Bogaerts-Torfs*, (pro manuscripto), s.d.

Het kind van de rekening

(1) A. Defoort, *Stadsmagistraat, kerkelijke en caritatieve instellingen te Antwerpen (14de-15de eeuw). Een onderzoek naar het spanningsveld tussen wereldlijk en kerkelijk gezag*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven, KUL, 1982, blz. 55.

(2) *Ibidem*, blz. 101.

(3) E. Geudens, *Recherches historiques sur l'origine des hospices des aliénés et des enfants trouvés à Anvers*, Antwerpen, 1896, blz. 10.

(4) E. Geudens, *Het Antwerpsch Knechtjeshuis sedert zijn voorhistorisch tijdperk tot op onze dagen*, Antwerpen, 1895, blz. 13.

(5) *Ibidem*, blz. 34.

(6) *Ibidem*, blz. 16.

(7) E. Geudens, *Van Schoonbeke en het Maagdenhuis van Antwerpen*, Antwerpen, 1889, blz. 37.

(8) E. Geudens, *Het Antwerpsch Knechtjeshuis*, blz. 53.

(9) OCMWA, KH 866, f° 53.

(10) M. Verlinden, *De levensomstandigheden van de arme wezen, vondelingen en verlaten kinderen te Gent en te Antwerpen, 1750-1850*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, RUG, 1970, blz. 176.

(11) E. Geudens, *Het Antwerpsch Knechtjeshuis*, blz. 103, 116 en 130.

(12) M. Verlinden, *Levensomstandigheden*, blz. 177.

(13) *Ibidem* blz. 189

(14) E. Geudens, *Het Antwerpsch Knechtjeshuis*, blz. 172.

(15) M. Verlinden, *Levensomstandigheden*, blz. 160.

(16) *Ibidem*, blz. 152-153.

(17) H. Verheyen, *De schuif. Onderzoek van het vondelingenvraagstuk te Antwerpen in de 19de eeuw (1830-1870)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, RUG, 1978, *passim*.

(18) OCMWA, BG, Algemene Zaken, doos 10, farde 12/3, brief BG aan stadsbestuur van 13.06.1864.

(19) *Ibidem*, farde 12/6, brief architect Bex van 17.08.1865.

(20) *Ibidem*, farde 12/8, brief stadsbestuur aan BG van 31.08.1865.

(21) *Ibidem*, farde 12/9, Brief BG aan stadsbestuur van 04.09.1865.

(22) *Ibidem*, farde 12/12, brief stadsbestuur aan BG van 10 april 1866.

(23) *Ibidem*, farde 12/17, brief van BG aan stadsbestuur van 14.05.1869.

(24) *Comptes Moreaux des Hospices Civils d'Anvers pour l'année 1871*, Antwerpen, 1872, blz. 17.

(25) *Ibidem*, blz. 17.

(26) *Gemeenteblad Antwerpen*, jaargang 1872/2, 2 september 1872, blz. 193.

(27) *Ibidem*, jaargang 1873/2, blz. 265.

(28) *Provincieraad Antwerpen*, 9 juli 1879, blz. 51.

(29) OCMWA, BG, doos 353/1, Planning en Bouw 1874-1880.

(30) *Ibidem*

(31) OCMW, BG, doos jaarverslagen, 1874.

(32) *Provincieraad*, 1879, blz. 278.

(33) OCMWA-Archief, BG, doos KIJH 8, farde 8.5., *Plichtigheden*.

----- end of text -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- einde van de tekst -----